

ԱՎԱԴԵՄԻԱԿԱՆ
Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ

ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ
ԵՎ
ՀԱՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

ԻԱՅՏՈՇՑ ԻՐԱՑ

1700-10-27

Ա.Կ.Ե.Դ.Ե.Դ.Կ.Ե.Դ. Ե. ՏԵՐԵՐԵՐԵՐ

891.71.092 [Lrymmu]

S-54

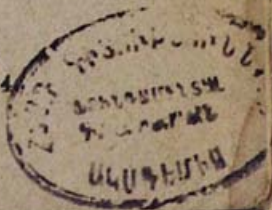
ՍՏՏԻԳԼՈՐ Ե 1981

5704

ՎԵԼԵՐԻ ԲՐՅՈՒՍՈՎԸ
ԵՎ
ՀԱՅ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱՆ

A I 6353

ՀԱՅԿԵՏԻՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ * 1944

Շապուհը նկարիչ
Կարո Տիգանյանի

АКАДЕМИК А. ТЕРТЕРЯН
Валерий Брюсов и армянская
культура
(на армянском языке)
Армгиз Ереван 1944

Վալերի Բրյուսովն իր անունը ամուր կեր-
պով կապել է Հայ կուլտուրայի հետ ոչ միայն
իր բուռն ու անկեղծ հայրենասիրությամբ, այլ
և իր գիտական աշխատանքներով, իր գրական
և պատմական հետազոտություններով, իր նշա-
նավոր թարգմանություններով, ինչպես և էպո-
խաչեն դասախոսություններով: Հայ ժողովրդի
նկատմամբ նրա սերը բղխում էր հենց այդ ու-
սումնասիրություններից, որոնք հիմք էին տա-
լիս զգացմունքը դարձնելու գիտակցական ու
անասան:

Յարիզմի ստեղծած «Ժողովուրդների բան-
տի» մեջ սեր տածելով փոքր աղբերի, հայերի

և մյուսների նկատմամբ՝ Բրյուսովը քաղաքա-
կան գործ էր կատարում, և Մաքսիմ Գորկու
առաջնորդությամբ ո՛չ միայն վեր էր հանում
ճնշված ժողովուրդների կուլտուրական արժեք-
ները, այլ և հող էր նախապատրաստում նրանց
ինքնուրույն անբռնադատ դարգացման համար:

Բրյուսովի ձեռնարկած գործի մեծ արժեքը
ցույց է տվել Ն. Մառը 1923 թվին կարգացած
մի դասախոսության մեջ՝ շեշտելով նրա կատա-
րած թարգմանության կուլտուրական քաղաքա-
կան արժեքը: Այդ թարգմանությունը ո՛չ միայն
առաջ ժողովրդին ծանոթացրել է հայերի դե-
ղարվեստական ճաշակը, այլև նպաստել է կա-
ռուցելու այն դադափաբական հիմքը, որի վրա
պիտի հաստատվեն դիտակցական բարեկամու-
թյունը և սերը: Հայ ժողովրդին «բանաստեղծ-
ժողովուրդ» անվանելով, և ո՛չ միայն անվանե-
լով, այլև այդ պնդումը փաստորեն ապացուցե-
լով՝ Բրյուսովը ակներև է դարձրել, որ մարդ-
կային ստեղծագործության բարձրագույն մար-

դում առաջ եկած հետաքրքրությունը պետք է արդասարներ լինի նաև հասարակական-քաղաքական այլ մարզերի համար:

Նույն 1923 թվին, Բրյուսովի ծննդյան հիսնամյակի առթիվով, ուրև և հայ ազատագրված ժողովուրդները մեծարել են բանաստեղծին ո՛չ միայն հետհոկտեմբերյան, այլև նախառևոլուցիոն նրա գործունեության համար: Ազատ հայությունը նրան տվել է ժողովրդական բանաստեղծի բարձր կոչումը, իսկ Համամիութենական կենտրոնական իշխանությունը հայտնել է իր շնորհակալությունը նրա կատարած օգտավետ աշխատանքի համար:

Առանձնապես այդ աշխատանքն օգտակար էր հայերիս համար: Ո՛չ միայն իբրև բանաստեղծ, այլև իբրև դիտնական՝ նա հանդիսացել է հայ կուլտուրայի գնահատողներից մեկը, որ խոր հեռքեր է թողել և հետևողներ ունեցել: Նա դրա հետ միասին նպատակ է հայ կուլտուրայի մասնայականացման գործին՝ Մաքսիմ

Գորկու հետ միասին հրապարակ հանելով հայ
գրականության երկու նշանավոր ժողովածուները:
Մասնաշաղկապներով՝ նրանք սեր են դար-
թեցրել դեպի այն ժողովուրդը, որ իր կուլտու-
րական արժեքները ստեղծել է մեծ մասամբ ան-
նպաստ պայմաններում, ցույց տալով ոգու մեծ
ուժ՝ քաղաքական և այլ հալածանքներին դիմադ-
րելու համար:

Մտքսիմ Գորկու հետ միասին Բրյուսովը
հայ ժողովրդին ձեռք է մեկնել նրա պատմու-
թյան կրիտիկական մոմենտներից մեկում՝ խրա-
խուսանքի և քաջալերության խոսք ասելով: Ն.
Մառին ձայնակցելով՝ ռուս մեծ բանաստեղ-
ծը գովել է հայ ժողովրդի ճշինարարական ո-
գինք, որ փյունիկի պես միշտ հառնում է մո-
խիրների միջից և ստեղծագործում:

Այդ ստեղծագործության հանդեսը Բրյուսո-
վը ցույց է տվել ո՛չ միայն մեծ սեր, այլև մեծ
բարեխղճութուն, հետադոտական անսովոր լա-
րում: Հենց այդ պատճառով նրա կարծիքները

Հայ կուլտուրայի, Հայ պատմութեան և գրական-
նութեան մասին մեզ համար մեծ արժեք են
ստանում: Այդ կարծիքները հայտնել է մի բաղ-
մակողմանիորեն զարգացած մեծ մարդ, մեծ թե-
խրեւ բանաստեղծ և թե իբրեւ դիտնական, որ
ամեն մի խոսքը ասել է երկար ու բարակ կշռա-
դատելուց հետո: Եւ այդ խոսքը նա ասել է՝ ո՛չ
թե սառնասիրտ դիտողի սլեւ, այլ ասել է՝ իբրեւ
ի ծնե գրող, այսինքն մի մարդ, որ ասլըում է
իր քննելիք նյութը, սրտին մոտ է առնում հե-
տադրուովով ժողովրդի ցավերն ու խինդերը:

Իրյուսովի մոտ մարդը և բանաստեղծը Հա-
յաստանի բարձրութեան վրա են դնելով: Առաջին
իմպրեսիոնիստական պատերազմի ժամանակ իբ-
րեւ բանաստեղծ նա զբաղւած էր մանր ժողո-
վուրդների կուլտուրական արժեքների ցուցա-
դրութեամբ, իսկ իբրեւ մարդ և քաղաքացի ա-
մեն կերպ աշխատում էր նպաստել դերմանական
իմպրեսիոնիզմի խորտակմանը՝ կոչ անելով փչե-
լու զգեցմանական ըռունցքը, պաշտպանելու

մարդասիրական սկզբունքները, կուլտուրան,
ժողովուրդների ազատութիւնը:

Առանձնապէս հայ ժողովրդի ազատութեանը
նա նպաստում էր ո՛չ միայն իբրեւ բանաստեղծ,
պատմագետ, այլև իբրեւ ասույթի վարպետ, որ
բեմերից հնչեցնում էր հայ խոսքը՝ լսելի դարձ-
նելով ոչ թե նրա բառերը, այլ մտքերը, մտքեր,
որոնք տողորված են բարձր մարդասիրութեամբ
ու հայրենասիրութեամբ:

Ռուս ուսանելի, արժեքավոր ու լայն գրա-
կանութիւնից դալով դեպի մեզ՝ Բլոկսովը այդ
բարձրութիւնից դնահատում էր հայ կուլտու-
րան: Մենք պետք է տեսնենք, թե որքան ճիշտ
է այդ դնահատութիւնը: Բայց դրանից առաջ,
հարկավոր է ծանոթանալ դնահատողի անձին և
դրական կյանքին՝ նրա դնահատութեան կշիռը
լորոնելու համար:

Պ

I

Նախքան հայ գրականութեան և քննադա-
տութեան, հայ պատմութեան և դիցաբանու-
թեան, ինչպէս և տաղաչափութեան ու թարգ-
մանութեան խնդիրներով զբաղվելը, Վալերի

Բրյուսովն արդեն ուսն էլանքի մեջ հայտնի էր
իրբե մի մեծակշիռ բանաստեղծ և գիտնական,
ուստի և Մաքսիմ Գորկու բնորությունը նրա
վրա կանգ առավ, երբ ուզում էր հայ գրական-
նությունը դնել ուսն ժողովրդի դատաստանի
առաջ:

Ինչն էր շատ գնահատում Մաքսիմ Գորկին
Բրյուսովի կյանքի և ասեղծագործության մեջ:

Ամենից առաջ նրա բարձր հումանիզմը. այս
վերջինի համար միայն նրա պայքարը Մ. Գոր-
կին բնորոշում է ճանաչարարական կյանք տեր-
մինով: Պրոլետարական մեծ գրողին գրավել է
նաև Բրյուսովի կուլտուրական աշխատանքը,
ուսն ժողովրդին աշխարհի գրեթե բոլոր ժողո-
վուրդների հողևոր արժեքներին ծանոթացնելու
ճիգերը: Այդ ամենը նկատի առնելով՝ Գորկին
նրան անվանում է ճամենից կուլտուրական
գրողը Ռուսաստանում:

Այդ բոլորն առնելով՝ հարկավ Մ. Գորկին
գիտեր, որ Բրյուսովի և իր հասարակական
դիրքորոշման մեջ տարբերություններ չառ կան:
Բայց այդ տարբերությունները նա չէր համա-
րում անհաղթահարելի: Եվ իսկապես. Գորկու

այդ համարը իրականացավ, և Բրյուսովն ան-
ցավ ամբողջապես Մաքսիմ Գորկու հետ միասին
բարրիկադէի մէկողմը՝ ընդդէմ ողջ բուրժուա-
կապիտալիստական աշխարհի:

(1911 թվին Մաքսիմ Գորկուն պաշտպանելով
ռեակցիայի ճանկերի դեմ՝ Ստ. Շահումյանը
գրել է, թե ճշուա՞զրականության մեջ, գոնե
արդէի իրականության՝ մենք չգիտենք մի այլ
գրողի այդ աստիճանի բարոյականորեն նրբա-
ղզաց ու մաքուր, ինչպիսին Գորկին⁹⁾):

Այդ նրբաղզաց գրողը Բրյուսովին նկատել
է շատերի մեջ և նրա հետ միասին գործելը հա-
մարել է իր համար հաճելի: Այդ միևնույն
ժամանակ Գորկին մտտ էր նաև Լեոնիդ Անդրե-
եւիի հետ, բայց նրա տաղանդն ընդունելով հան-
դերձ՝ նրան չէր համարում կուլտուրական
գրող: Ի՞նչ թերություններ ունեւր Անդրեեւիը,
որոնցից գերծ էր Բրյուսովը: Ամենից առաջ,
ինչպես նկատել է Գորկին, նա ընթերցանու-
թյամբ զբաղվելու օրդանապես ոչ մի հակում չի

⁹⁾ Ստ. Շահումյան, «Երկերի ժողովածու» II հտ-
տոր, էջ 60.

ունեցել: Լեոնիդ Անդրեևսն այդ բանը բացատ-
րում էր նրանով, որ ինքը չի ուղղում ուրիշների
ազդեցության տակ ընկնել. հաճախ նա զարմա-
նում էր Մ. Գորկու ընթերցասիրության վրա՝
մանավանդ այն ժամանակ, երբ նա կարդում էր
այնպիսի նյութերի մասին, որոնք դրականու-
թյան հետ անմիջական չվում չունեին:

Ընթերցասիրության, դրասիրության խընդ-
րում Բրյուսովը գնում էր Մ. Գորկու և ո՛չ
թե Լ. Անդրեևսի հետ: Չուկոսկին Բրյուսովի
զծերից մեկն է համարել դրականամտությանը—
одержимость литературой: Սակայն պետք է
նկատի առնել, որ դա տվյալ դեպքում ոչ թե
թերութուն է, այլ առաջավոր մարդու առանձ-
նահատկութուն. մի մարդ, որ կանգնած է իր
դարի գիտության բարձրության վրա: Այդպես
էր իր ժամանակ Գյոթեն, ինչպես և Պուշկինը:
Դա երևում է Բրյուսովի թողած դրադարանից,
որի մեջ կան գիտության բոլոր ճյուղերից դրո-
քեր: Նվ այդ դրքերն այնտեղ դրված են ոչ թե
զարդարանքի համար, ինչպես ոմանց քով, այլ
ուսումնասիրված են, և լուսանցքների վրա ար-
ված գիտողութուններից կարելի է կաղմել հա-

տորներ: Այդպէս էր կարգում նաև Տոլասայը,
որի մարդկնականերից (լուսանցքում արված
դիտողութուն) նույնպէս հատորներ դուրս
կգան:

Բրյուսովն ունեցել է սովորելու տաղանդ:
Բնորոշ է նրա մի խոստովանութիւնը: Նա ասել
է. եթե որեւէ աղետի հետևանքով ոչնչանային
Պուշկինի և Տյուտչեվի բանաստեղծութիւննե-
րը, ինքը կվերականգնէր դրանք իր հիշողու-
թյամբ:

Սովորելու հետ միասին իբրև աշխատողի
նմուշ՝ Բրյուսովը պետք է դրվի աշխատանքի
հերոսների շարքում: Աշխատանքի հերոս էր նա
ամենից առաջ իր ան սուսնձնահատկությամբ,
որ չէր ընկրկում որեւէ դժվարութիւնից, եթե
կարևոր էր համարում տվյալ աշխատանքը:
Հենց, օրինակ, «Հայաստանի պոեզիա» ժողովա-
ծուն հրատարակելու համար նա ի՞նչ դժվարու-
թիւններ է հաղթահարել: Ո՛չ միայն գիտական
աշխատավորին, այլև բանաստեղծին՝ Բրյուսովը
պատկերացնում է արտում աշխատող երկրագոր-
ծի, իսկ մուսան՝ անգան պատկերով: Մտաւի-
րապէս մի նման պատկերով Մաքսիմ Գորկին

քնորոշել է Լեոնիդ Անդրեևիին. «նա (Լ. Անդրեևի) — առում է Գորկին, — իր տաղանդի հետ վարվում է այնպես, ինչպես մի վատ հեծվոր իր գեղեցիկ ձիու հետ. անխնա արշավել է տալիս, բայց չի խնամում նրան»:

Այդպես չէր Բրյուսովը: Չնայած նրա բազմաթիվ և բազմակողմանի վաստակներին, այնուամենայնիվ դուք չեք դանի դրանց վրա շտապողականության կնիքը, քրտինքի հետքերը, ջրգորության հիմնդուծյունը: Քննադատ Այխեն-վալդը «խալարար «եղան» պատկերից դուրս է բերել՝ արտառուց եղրակացություն. իբր թե Բրյուսովը բնությունից տաղանդ չի ստացել և ամեն ինչ ձեռք է բերել... միայն աշխատանքով. իբր թե նրա երկերը ոչ թե ազատածին են, այլ միանգամայն... բռնածին. իբր թե նա ոչ թե Պուշկինի Մոցարտն է, այլ Սալիերին, ուրիշ խոսքով՝ նա ոչ թե անարվեստ-գեղարվեստի, այլ արվեստակյալ արվեստի ներկայացուցիչ է, այսինքն «ցրտության երգիչն» է*):

*) Ю. Айхенвальд. Силуэты русских писателей, т. III стр. 185—186.

Այդ թշնամական քննադատությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ ռեակցիայի տարիներին, ռեակցիայի դրականությունը և նրա շեֆերը իրենց շարքում չեն դրել Բրյուսովին, զգալով նրա այլաժին առանձնահատկությունը: Կարծես Այխենվալդներին ապտակելու համար Մաքսիմ Գորկին ձեռք է մեկնում Բրյուսովին, գովում նրա տաղանդը և այդ տաղանդի օգտաչափ բովանդակությունը:

Այդ տաղանդի առանձնահատկություններից մեկն էր որոնումների հակումը: Հենց այդ հակման շնորհիվ նա գյուտեր էր ամուսն հարստացնելով իր ստեղծագործական ներկայանակը: Մահվանից հետո թողած բազմաթիվ ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ Բրյուսովը խստապահանջ է եղել իր նկատմամբ. ամեն բան, ինչ որ գրել է՝ հասարակության առաջ չի դրել. շատ բան գրել է իր դատունակությունը և գրելու վարժությունը անվթար և պատրանք պահելու համար:

Մաքսիմ Գորկուն հենց դուր էր գալիս Բրյուսովի այդ աշխատունակությունը, իր ստանձնած գործի պատասխանատվության խոր զգացումը: «Հայաստանի պոեզիա» ժողովածուն լույս

ընծայելուց հետո Բրյուսովը Մաքսիմ Գորկուց
ստանում է մի ջերմ նամակ, որի մեջ հետևյալ
տողերն են դրված. «Սաստիկ ցանկանում եմ
ձեզ հետ աշխատել շա՛տ և երկա՛ր, և—սա
կոմպլիմենտ չէ, հավատացե՛ք,— և չեմ ճանա-
չում ո ուն դրահանության մեջ մի այլ մարդ,
որ այլևի դործունյա լինի, քան դուք: Դուք զե-
րադա՛նց աշխատավոր եք»^{*)}:

Ինչպես տեսնում եք, Բրյուսովը ոչ միայն
բանաստեղծ էր, դիտնական, այլև գործի մարդ:
Նրա դրահան նվաճումների ճնշող մասը պայմա-
նավորված է հենց այդ հատկությամբ. նա կա-
րինետային դրողի տիպ չէր. նրա մտահղացում-
ների մեծ մասը գործի բովից էր ծաղում: Գործ
ասելով՝ նա հասկանում էր ողևորություն. ան-
գործությունը նա համարում է Պուշկինի բանա-
ստեղծի այն վիճակը, երբ դեռ սերովբեն չի մո-
տեցել նրան, ճեղքել կուրծքը և սրտի փոխարեն
գրել «բոցոտ կրակ վառվում»:

Այդպես չէր գրում Լեոնիդ Անդրեևիչը, ինչ-
պես խոստովանում է Մաքսիմ Գորկին: Անդրեև-

6353^{*)} Печать и революция, 1928 г. № 5, стр. 60.

վը շարունակ վեճեր էր ունենում Մ. Գորկու հետ զանազան փիլիսոփայական և հասարակական խնդիրների շուրջը, ապա այդ վեճերը նյութ առնելով՝ նա դրում էր իր պատմվածքները, որոնց մեջ աշխատում էր հերքել Մ. Գորկու լավատեսական համոզումները. նա ժխտում էր միտքը, սերը, հավատը, հասարակական դործունեությունը, և այլն, ժխտում էր և հեճուկս Գորկու: Երբ Անդրեևիչը հրատարակեց իր երկերի առաջին ժողովածուն, նա ուղարկեց Մաքսիմ Գորկուն, վրան մակագրելով թե՛ բովանդակության մեծ մասը վերաբերում է... իրենց վեճերին:

Ինքնատիրապետության խմաստով Անդրեևին ու Բրյուսովը հակապատկերներ են: Նույնիսկ իր կյանքի այն էպիսոյում, երբ Բրյուսովը ապրել է հուսալքում, հոռետեսություն, փաբել ինդիվիդուալիզմին, երբեք Անդրեևի ալես ինքն իրեն ոչ միայն չի կորցրել, այլև իր համախոհների նկատմամբ միշտ պահել է ղեկավարողի դերը՝ ցույց տալով կադմսկերպչական տաղանդ: Դա երևում է նրա խմբագրական աշխատանքից: Կենսագիրները պատմում են, որ նույնիսկ աշակեր-

տական նստարանի վրա նստած տասներեքամյա
Բրյուսովը ձեռագիր ժուռնալ է խմբագրել և
զարմացրել իր բեղուն աշխատանքով։ Այնուհե-
տև մեծ չափով խոհուն աշխատանք, կազմա-
կերպչական տաղանդ, ղեկավարելու ընդունա-
կություն նա ցույց է տվել իր հասուն տարիներում,
երբ խմբագրել է մի շարք պարբերական
թերթ, ինչպես և ռուս կլասիկներից ոմանց ակա-
դեմիական հրատարակությունը։ Ռուս ընթերցող
հասարակության համար նա հայտնադործեց
Տյուտչևիին, իսկ Պուշկինի վերահրատարակու-
թյան օրիգինալ փորձը՝ Պուշկինի կիսատ թո-
ղած երկերի լրացման ճիգերը՝ ստեղծագործա-
կան հետաքրքիր մի նմուշ է։

Այդ խմբագրական աշխատանքի մեջ ևս նա
պահել է դրողի իր տիպը, այսինքն այն մար-
դուն, որի գլխավոր առանձնահատկությունը
մտածողությունն է և որ դադարում է մտածել
լուրջ այն ժամանակ, երբ դադարում է ապրել։
Այդ պատճառով էլ նա աննշանակ խոսքեր չէր
դրում և լուրի էր այն ժամանակ, երբ առհա-
մարակ ասելիք չուներ. նա գրիչ էր վերցնում
մեռքը, երբ մի նոր բան պիտի ասեր։

Հենց այդ պատճառով Մ. Գորկին ուշադիր հետևում էր նրան՝ գնահատելով նրա մեջ ոչ միայն բանաստեղծին, գրողին, այլև նրա հասարակական ջիղը, նրա կազմակերպչական ընդունակությունը: Հետաքրքրական է նկատել, որ Մ. Գորկին Բրյուսովին ոչ միայն վստահում էր զրական ժողովածուների խմբագրությունը, այլև առաջարկում էր ակխատակցել իր ձեռքով լույս տեսնող պարբերաթերթերին: Իր կողմից Բրյուսովը համակրանք էր տալիս Մաքսիմ Գորկու նկատմամբ: Եվ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Բրյուսովը պոնովում էր Մերեժկովսկիների շրջապատում և համարվում էր զրական սխմուղիների գլխավոր շեֆը, նա պաշտպանել է Գորկուն Մերեժկովսկու հարձակումների դեմ: Այդ բանը նա առանձնապես շեշտել է իր հիշատակարանում՝ պրելով, թե «Մերեժկովսկին սաստիկ հայհոյում էր նրան, իսկ ևս պաշտպանում էի ո՛չ ոտանց հաջողության»^{*)}:

Այդ համակրանքը նշան էր այն բանի, որ

*) В. Брюсов, «Дневник», 1891—1910 г. стр. 96.

ՅՈՒՆԱՅԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԿՏԵՐՈՒՄ, ԽՈՒՆԱՍԱՍՏԱՆ
նում ծափալվող հասարակական վերելքը, քա-
ղաքական եռուզեռը անտարբեր չի թողնում
Բրյուսովին և նրա մեջ առաջ է բերում որոշ
բեկում, մի բեկում, որ կոնկրետ բնույթ է
ստանում 1905 թվի ռեյուցիայի ժամանակ:
Այդ պահուն Բրյուսովը, հենց իր խոստովանու-
թյամբ, ապրել է իր կյանքի եռուն, հետաքը-
քրական շրջանը: Իր հիշատակարանում (էջ
136) նա գրում է հետևյալը 1905 թվի մասին.
«Ինձ համար դա վոթորկի, հորձանուտի տարի
էր: Երբեք ես չեմ ապրել այդպիսի կրքեր,
այդպիսի տանջանք և ուրախություն... Երբեմն
ես պատրաստ էի անկեղծորեն ու լիովին թող-
նել իմ կյանքի բոլոր նախկին ուղիները և ըս-
կրեսել նորը, կյանքս սկսել նորից...»:

Ճիշտ է, ռեակցիայի հետադա տարիներում
իջնում է Բրյուսովի ոգևորության այդ ալիքը,
նա վերանայում է իր այդ տրամադրությունը,
բայց այնուամենայնիվ չի այրում բոլոր կա-
մուրջները և վաստակում է Մաքսիմ Գորկու
համակրանքը, նույնիսկ ռեակցիայի տարինե-
րում:

Հետազայում, արդեն Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո, Բրյուսովը հիշում էր իր կյանքի պայծառ էջերը և հպարտությամբ դադարում է իր սոցիալական ծագման, իր ընտանեկան դաստիարակության հետ։ Նրա պատճառով հայրը ճորտ գյուղացիներ են եղել։ Իր մանկությունն օրերում նա կրթվել է վաթսուհանյան թվականների տրադիցիաներով։ «Հորս գրասենյանի վրա, — ասում է Բրյուսովը իր հոբելյանական ճառի մեջ, — մշտապես կախված էին Չերնիշևսկու և Պիսարևի լուսանկարները։ Սա դաստիարակվել եմ, այսպես ասած՝ «գեռ խանձարուրում» մատերիալիզմի և աթեիզմի սկզբունքներով»^{*)}։

Այսպիսով ղեկավարության ճիշտ լինելը Բրյուսովն ապացուցել է իր ստեղծագործությամբ։ Նույնիսկ սխմվողիզմի երկրպագու Բրյուսովը երբեք միասին չէր կրոնամոլ չի եղել ինչպես իր գրեթե բոլոր համհարգները։ Նույնպես և ռեակցիայի շրջանում ծագած ակմեիզմի

^{*)} Сборник посвященный 50-летию Врусова 1924 г. стр. 18.

նատուրալիստական մեթոդը չի վայելել նրա համակրանքը. սեր երգող Բրյուստովը երբեք սեռամուլ չի դարձել, ինչպես ակմեխոտները. նա Բլոկի և իր ուսուցիչ Ֆետի պես սերը միշտ կապում էր փիլիսոփայական լուրջ պրոբլեմների հետ:

Բրյուստովը իբրև սիմվոլիստ հիմնականում չի դուրս գել ճահճացող կապիտալիզմը. նա, ընդհակառակը, անցել է մանր բուրժուական ինտելիգենցիայի այն հատվածի շարքը, որ բուրժուական քայքայվող կուլտուրայից իր փախուստը ապահովում էր սիմվոլիզմի միջոցով: Բրյուստովի հորելյանի ժամանակ ասողներ կային, որ սիմվոլիզմը նրա գրչի տակ որոշ պրոգրեսիվ արժեք է ունեցել. այդ արժեքն այն է, որ բանաստեղծության թերիայի մեջ նրա պահանջները՝ ֆորմալ նվաճումները, գիտության ու գեղարվեստական ստեղծադարձության մեթոդների ճշտումը, և այլն, իր ժամանակի համար առաջավոր երևույթներ էին ոչ միայն գեղարվեստական, այլև հասարակական իմաստով:

Սիմվոլիզմի այն պահանջը թե ո՛չ միայն բանաստեղծության մոգերը, այլև բառերը պետք

է ընթերցողին «գլխով աննն», «իմաց տան»,
դա գրական վարպետութեան պահանջ էր, որ
դուրս էր գալիս դուռ պոեզիայի սահմաններէց
և հրահանգում լիարժեք խաբարի պրակտիկան,
կուլում դատարկարանութեան դեմ: Գրականու-
թեան բարձր որակի համար կուլ մղելով, հա-
լածելով գրական էսթետիկութունը, ծաղկելով
թափփած, անդեմ, անկաղմակերպ խոսքի
ներկայացուցիչներին՝ Բրյուսովը նկատում է
Մաքսիմ Գորկուն շատերի մեջ և երբեք չի
մասնակցում նրա դեմ եղած հալածանքներին ոչ
մի շրջանին: Ընդհակառակը, նա նույնիսկ նը-
րան պաշտպանում է իր նիզակակիցների կար-
ծիքների ընդդէմ, ինչպես տեսանք թիչ առաջ:

Մաքսիմ Գորկուց հետո երկրորդ խոշոր
դեմքը, ու պաշտպանել է վալերի Բրյուսովի
գրական ժառանգութեան բարձր արժեքը՝ Լու-
նաչարսկին է: Պետք է խոստովանել, որ նախա-
հոկտեմբերյան Բրյուսովը իր ստեղծագործու-
թեամբ ու տիտանական մի քանի հայացքներով ա-
վելի մոտ էր Լունաչարսկուն, քան Գորկուն:
Հորեկայանական իր ճառի մեջ Բրյուսովին նա
անվանում է «մեր ժամանակի համար մեծագույն

նշանակալից դեմքն: Իսկ նրա անցած կյանքին ու ստեղծադործությանը Լուսնաչարսկին տալիս է բարձր արժեք՝ հիշեցնելով երիտասարդ Բրյուսովի այն միևեքը, թե նա իր խոսքն ուղղում է ոչ թե ժամանակակիցներին, այլ հավերժությանը:

Գովելով արդեն կոմունիստ Բրյուսովին՝ Լուսնաչարսկին չէր մոռանում նրա անցյալը, նրա սխմվուկիվմը, ինչպես և մի քանի հետադեմ հայացքները, նրա մի կարճ միջոցում բուրժուազիայից և նրա կառավարությունից սպասելիքներ ունենալու սխալները: Այդ ամենը դիտելով Լուսնաչարսկին, բայց դրա հետ միասին նա պնդում էր, որ այդ բոլորը Բրյուսովի ստեղծադործության համար որակ չեն կազմել և մնացել են հետին պլանի վրա: Որակը, Բրյուսովի ստեղծադործութեան միջուկը կազմում է ոչ թե անցյալը, այլ ապագան, նա իրեն կապել է ոչ թե կործանալող Ռուսաստանի, այլ զարթոնող և ստեղծադործող Ռուսաստանի, նրա առաջավոր ավանդարդի հետ:

Արվեստի թեորրիայի մի քանի խնդիրներում Լուսնաչարսկին համամիտ էր Բրյուսովին: Նրա

Հետ միասին պնդում էր, թե արվեստի մեջ հա-
 ճույքը դնում է իմացության հետ զուգընթաց։
 Միմյուրյապես եղած ժամանակ անդամ՝ Բրյուստովը
 «իմացության» դեմ չի պայքարել, ինչպես իր
 իռացիոնալիստ ընկերներից ոմանք, և միշտ
 չեչափ դրել է մտքի, բովանդակության վրա։
 Լուսնաչաբսկին համամիտ էր Բրյուստովի հետ
 նաև գրականության պատմության մի քանի
 խնդիրներում. երկուսն էլ պնդում էին, որ ժո-
 դովուրդների կյանքի մեջ գրական վերելքը
 կատարված է եղել տնտեսական բարդավաճու-
 թյան, քաղաքական եռուղեռի հետ։ Բուրժուա-
 ղիայի սրատմության մեջ երկու հակադիր ծայ-
 րեր կան. բարձրացման շրջան իր լավատե-
 սությամբ, նախաճեռնությամբ, աթիկիզմով, և
 ճահճացման շրջան իր հոռետեսությամբ, հա-
 մակեցրպությամբ և սիրտ խառնող կղերամու-
 թյամբ։ Երկուսն էլ ինտելիգենցիան զվեթ դասա-
 կարգային՝ մի կատեգորիա չէին համարում.
 Բրյուստովի պայքարը Մեյբեֆ-կովսկիների դեմ՝
 ցույց է տալիս, որ նա գրականությունը չէր
 կտրում կյանքից. նա չմասնակցեց այդ սիմվո-
 լիստի ժողովներին՝ հակադրվելով նրա կրոնա-

կան քաղաքականութեանը, որ ջուր էր ածում
ունակցեալի ջաղացին: Իբր արեւմտաեվրոպական
դրականութեան պատմութեան մեջ Լունաչար-
սկին վերթերներէ տրադեդիան բացատրում էր
ինտելիգենցիայի առաջ ծառացած քաղաքական
դժվարութեաններով: Գրական ուղղութեաններէ
բացատրութեան մեջ ևս Լունաչարսկին 'Բրյուսո-
վին ձայնակցում է՝ ձեռն խնդիրը կապելով իրա-
կանութեան նկատմամբ այս կամ այն դիրքո-
րոշման հետ: Օրինակ. երկուսն էլ ուսմանտիկ
են համարում այն դրողին, որ իրականութեան
նկց դժգոհ լինելով՝ ստեղծում է մի երեւակա-
յական աշխարհ: Համընկնում է նրանց կարծիքը
նաև այն խնդրում, որ զտարբոյն ուսմանտիկներ
և ուսելատներ չկան, և հաճախ որևէ հեղինա-
կի նկատմամբ դժվար է լինում ասել՝ սոսկ ու-
սմանտիկ է, թե՞ սոսկ ուսելատ: Լունաչարսկին
պնդում է Ժորժ Սանդի և Ֆլորենտի, ինչպես և
Հայնեի նկատմամբ, թե նրանք եղել են միաժա-
մանակ թե ուսմանտիկ և թե ուսելատ: Նման
մի հայացք պաշտպանել է նաև Մ. Գորկին ուսու-
մի քանի վիպագիրների նկատմամբ: Այսպես,
ուրեմն, Գորկին, Լունաչարսկին և Բրյուսովը

Հակադրվել են գերմանացի քննադատ դոկտ.
պրոֆ. Հայնեմանին, որ պնդել է, թե գրողը
չի կարող միաժամանակ նատուրալիստ և ու
մանտիկ լինել^{*)}։

Այդ երեք նշանադրի ուստի գրողների համար
բնորոշ է նաև մի հանդամանք. դրականությու
նը դիտել պատմական Ֆոնի վրա, մյուս ար
վեստների փոխհարաբերության մեջ։ Բացի
դրանից երեքն էլ հակադրվել են Շոպենհաուե
րին, որ էսթետիկական էմոցիան համարել է
կյանքի վայրէջքի, ներվանայի արտահայտու
թյուն։ Երեքն էլ պաշտպանել են արվեստի ակ
տիվ նպատակը— կյանքի ինքնապահպանություն
և անձնական կատարելություն։

Այդ բոլոր նմանություններով 'Հանդերձ'
Լունաչարսկին Բրյուսովի հետ տարակարծիք է
եղել արվեստի քաղաքական դերի 'և նշանակու
թյան խնդրում։ Սիմվոլիստ Բրյուսովը պաշտ
պանել է արվեստը արվեստի համար 'սկզբունքը։
Բայց չնայած դրան՝ Լունաչարսկին համաձայն
չէր Բրյուսովի այն քննադատների հետ, որոնք

^{*)} D—r Prof. Heineman. „Deutsche Dichtung," S. 247.

ուռցնում էին նրա քաղաքական սխալները և
ոտով գլխով նրան տալիս կամ բուրժուազիա-
յին, կամ միապետութեանը: Նրանք, ովքեր
պնդում են թե Բրյուսովի վրա հին կուլտուրա-
յի բուր շատ է ծանրացած, թե նա ամբողջ
կյանքում սերտ կապված է եղել այդ բեռան
հետ, — դրանց լուսաչարսկին պատասխանում
էր հետևյալ ճիշտ դատողութեամբ. «նա (Բրյու-
սովը) կարող էր քաղաքականորեն մոլորվել,
երբ մութ էր, բայց նա, հենց իսկույն երեսը
դարձրեց դեպի լույսը, երբ լույսն սկսեց հուր-
հրատել...»^{*)}:

Եվ իսկապես. Բրյուսովի մոտ շատ ուժեղ
կերպով դարգացած էր ստեղծագործական ին-
տուիցիան, այսինքն ան պայծառատեսությու-
նը, որ հասարակական վերելքների ժամանակ
բանաստեղծին տարել է ոչ թե դեպի վար կամ
դեպի ետ, այլ դեպի վեր և դեպ առաջ: Այդ
իմաստով իր դարգացման բոլոր զիզազներով
հանդերձ՝ Բրյուսովի ստեղծագործությունը ու-

*) Избранные произведения В. Брюсова. 1926 г.
т. I, предисловие Луначарского, стр. 7.

նեցեւ է որոշ հետևողականութիւն— լույսի
 ձգտում և խաղաղից միախուստ, ուստի և նա իր
 արվեստը և գիտութիւնը հիմնականում դարձ-
 րել է կյանքն իմանալու և նրա վրա ազդելու
 գործիք, չնայած իր մի քանի էսթետիկական
 ձեռնպահումներին: Զպետք է մոռանանք, որ
 թունդ սխմելուիստ եղած ժամանակ Բրյուսովը
 հայտնագործել է Պուշկինի «Դավրիժիտան»
 և այդ հակակղերական գինամիտը դարձրել ըն-
 թերցող հասարակութեան սեփականութիւն: Իբ-
 րև գիտութեան և արվեստի մարդ՝ Բրյուսովը
 կանգնած է եղել միշտ իր դարաշրջանի տեխնի-
 կական նվաճումների գաղաթնակետին, իսկ իր
 գրական գյուտերը նա ապացուցել է՝ հանդես
 բերելով մտքի թաքմութիւն և ճկունութիւն,
 ինչպես և գիտական ճշտութիւն և բազմակող-
 մանիութիւն:

Սխմելուիստ այդ կլասիկը գալով գեղի
 ունեւորչիան՝ ճանապարհին շարունակ կռիւններ
 է ունեցել մի կողմից իր ընկերական շրջապա-
 տի, մյուս կողմից՝ իր ինտելիգենտական որոշ
 մտայնութեան դեմ: Նա պատմում է, թե ինչ-
 պես ինքը իր սխմելուիստ ընկերների շրջանում

ռեալիստ և ուտիլիտարիստ է համարվել, նա
միևնույն ժամանակ խոստովանում է, որ ռե-
լուցիայից վախեցել է և «հոնական արշավանքի»
սլաոկերն սուաջադրել: Բայց այդ բոլորից հետո
նա ելել է իր «հայրենի տունը», այդ տունը
պրոլետարական պետութիւնն է:

Զարմանալի չէ, որ Բրյուսովի ամենից շատ
տիրած հեղինակներից մեկն էր էֆիլ վերհարնը,
որին նա ժողովրդականացրել է Ռուսաստանում:
Նա այդ բելլիայի հեղինակին անվանում է «Իմ
վերհարնը»: Մյուս կողմից նա իր համար օրի-
նակելի է համարում բաղմակողմանի Պուշկի-
նին, որի մասին հարյուրից ավելի հետադադու-
թիւններ է դրել և պուշկինադիտութեան մեջ
իր համար նվաճել ամուր տեղ: Բրյուսովին
միշտ դարձացրել է Պուշկինի բաղմակողմանիու-
թիւնը, նրա խոտապահանջութիւնը, բաղմա-
թիւ վերջացրած աշխատութիւններ անտիպ
թողնելու սովորութիւնը, նրա ուսումնասիրած
դրքերի դիտական բաղմադանութիւնը: Նա շատ
անդամ է իր ուժերը փորձել՝ Պուշկինի ետևից
դնալու համար և եթե շատ զեպքերում այդ չի
հաջողվել, ապա այնուամենայնիւ արգասաբեր

է հղել նրա ստեղծագործության համար իր այդ ներելի պուշկինամուտութունը:

Բայլմոնտը մեղադրել է Բրյուսովին, թե նա չատ է մշակում իր ոտանավորները, տարբեր հրատարակութիւնների ժամանակ հիմնական փոփոխութիւններ է մտցնում: Հենց իր այդ հատկությամբ Բրյուսովը պուշկինյան բանաստեղծ էր: Այդպես էր նաև Թումանյանը, որի երկու «Անուշը» ասես տարբեր ստեղծագործութիւններ են: Այլ տիպ էր Բայլմոնտը. նա սեւադրել կամ վարիանտներ ունենալ չէր սիրում. առյուծը որսը ախտի ճանկի մի հարվածով— ահա՛ նրա աշխատանքի մեթոդը: Բրյուսովը «խոսքի սանձահարող» է դարձել միանգամայն հակառակ մեթոդով. նա ոտանավորի մշակումը «կարկատել» չէր համարում, ինչպես մտածում էր Բայլմոնտը, այլ վերաստեղծում, ստեղծագործական քուրայի մեջ վերաթրծում:

Շատերին զարմացրել է Բրյուսովի լեզուն. նա ավելորդ բառեր չունի, մթին, երկդիմի արտահայտութիւնները, ճոռոմ, ջրիկ ֆրազները, արտաքին փայլ ու շուք, գեղեցիկ երևալու ճիւղերը նրա մոտ բացակայում են: Լեզվի այդ

օրինակով մոտենալով իր ընկերներին՝ շատերին
չի հալանել և իրեն նվիրած նրանց գրքերի վրա
բաղձաթիվ քննադատական նշումներ է արել,
որոնք ապացուցում են նրա անողոք խստապա-
հանջությունը դրական խոսքի կուլտուրայի
նկատմամբ:

Լեզվից հետո զարմանք է պատճառել Բրյու-
սովի բանեցրած ժանրի բաղձադանությու-
նը: Դա նրա գլխողության դաշտի ընդարձա-
կության նշանն էր: Շատ թեմաները նրա ներ-
կապնակի հարստությունը ցույց տալով՝ միա-
ժամանակ նշում էին նրա գյուտի շնորհքը հին
տրագիցիոն ժանրերը նոր կյանքի պայմաններին
հարմարեցնելու ուղղությամբ:

Մաքսիմ Գորկուց և Լունաչարսկուց հետո
հետաքրքրական է ծանոթանալ մեր երկու նշա-
նավոր բանաստեղծների՝ Թումանյանի և Հով-
հաննիսյանի կարծիքներին, որ նրանք արտա-
հայտել են Բրյուսովի անձի և գրական կյանքի
մասին:

Նախքան իր «Հայաստանի սլոգիան» հրա-
տարակերը՝ Վալերի Բրյուսովը շփվել է այդ
երկու հայ բանաստեղծների հետ, և վերջինն

րըս իրենց կարծիքներն արտահայտել են նրան
 լայլ ճանաչելուց հետո: Բայց այդ ծանոթու-
 թյունը մի ուրիշ կողմ էլ ունեւ: Հայտնի է, որ
 Բրյուսովը ո՛չ միայն լայլ էր խոսում, այլև
 լայլ էր լսում. այդ առանձնահատկությունն ու-
 նեցել է և՛ Գյոթեն, ինչպես վկայում է Վիլ-
 հելմ Հաուֆը: Լայլ լսելու ընդունակություն
 ունենալով՝ Վ. Բրյուսովը սարունդի պես ծծել
 է այն ամենը, ինչ լսել է մեր նշանավոր բա-
 նաստեղծներից հայ գրականության, հայ պատ-
 մության, հայ դիցաբանության խնդիրների վե-
 րաբերմամբ: Եվ այդ բոլոր լսածները, ո՛չ մի-
 այն թուժանյանի և Հովհաննիսյանի հաղոր-
 դումները, այլև շատ ուրիշ հայ դործիչների
 հետ ունեցած շփումները իզուր չեն անցել Բրյու-
 սովի համար: Նրա քննադատական կարծիք-
 ների մեջ կան շատ տեղեր, որոնք ցույց են
 տալիս, որ ոուս բանաստեղծը աշխատել է հան-
 րագումարի բերել հայ առաջավոր հասարակու-
 թյան մեջ իշխող որոշ տեսակետները: Հենց
 այդպես էլ պիտի լինի ամեն մի լուրջ քննա-
 դատություն: Ի՞նչ նախորդ Յուրի Վեսելովսկու
 պես Վալերի Բրյուսովը սիրում էր սերտ կապեր

պահել հայ դրամական և հասարակական շքե-
 րաններին հետ, և ապա այդ կապերն օգտա-
 դործել իր քննադատական, թարգմանչական,
 պատմագիտական աշխատանքների համար: Կաս-
 կածից դուրս է, որ հայ միջնադարյան բանաս-
 տեղծութեան նկատմամբ Բրյուստովի տածած
 ջերմ սերը, այնուհետև Սայաթ-Նովայի կուլ-
 տը որոշ չափով ներշնչված են մեր հիշված նշա-
 նալոր հայ բանաստեղծներից, որ հարկավ չի
 արժեքադրվում ուսւ բանաստեղծի վիթխարի
 էրուզիցիան, մի էրուզիցիա, որ ողջ աշխարհի
 միջնադարը դիտելու իր հինգ մատերի պես: Ա-
 ռաշավոր գերմանացի դրողներից ոմանց տանը՝
 երեկոները մերթ քնդ մերթ տեղի էին ունենում
 թեյասեղանի շուրջը էսթետիկական զրույցներ,
 երբեմն էլ լսում էին երգ ու արտասանություն:
 Այդ ästhetische Tee-ն Բրյուստովը խմել է նաև մի
 շարք առաջավոր հայ դրողների մոտ, որոնք
 անհետ չեն կորել նրա ծովածավալ հիշողու-
 թեան մեջ, և այնուհետև օգտագործվել են իր
 հայագիտական աշխատանքների համար:

Բրյուստովը համեատորեն նկատում է, թե
 իրեն չի կարելի հայագետ համարել, որովհետև

կարճ միջոցում է նա ծանոթացել հայ կյանքին
և դրականությանը: Բայց այն, ինչ որ ուրիշի
համար անհնարին է, հնարավոր է դառնում
Բրյուստովի համար, որ ուներ մի նախանձելի
պատմադրական նախաստորապատություն, նախ-
քան մեղանոյ, մեր կյանքով, մեր պատմու-
թյամբ և դրականությամբ զբաղվելը: Ապա-
յեկացիայի միջոցով—ունեցածի վրա նորը ավե-
լացնելով— նա հասնում է նախանձելի արդյուն-
քի, դառնում հայ կյանքի և դրականության
դիտակներից մեկը և արդեն համարվում է
հեղինակություն հետագա աշխատողների հա-
մար, որոնք հաշվի են առնում նրա վաստակը
իրենց Նոր հետազոտությունների ժամանակ.
օրինակ՝ Կիրպոտինը, և այլք:

Իր հայագիտական աշխատանքների մասին
Վ. Բրյուստովը գրում է. «Ես կարդացել եմ ինձ
միտաչելի լեզունկրով (ոռաներեն, Ֆրանսերեն,
գերմաներեն, անգլերեն, լատիներեն, իտալե-
րեն) մի ամբողջ դրադարան գիրք, և ինձ հա-
ջողվեց ծանոթանալ որոշ չափով թե հայ լեզ-
վին և թե այն դրականությանը, ինչ որ ես
դուրս թարգմանված: Այդ տեսական ուսումնա-

սիրումը ևս ավարտեցի դեպի Ռուսահայք, կով-
կաս և Սևդրեկովկաս ճամբորդելով, — ճամբոր-
դություն, որի ընթացքում ևս հնար ունեցա
անձամբ ծանոթանալու ժամանակակից հայ ին-
տելիգենցիայի բազմաթիվ ներկայացուցիչներին՝
բանաստեղծներին, գիտնականներին, ժուռնալիստ-
ներին, հասարակական դործիչներին հետ... Իմ
փոքրիկ ճամբորդությունը այսպես թե այնպես
պսակեց Հայաստանի վերաբերյալ իմ աշխա-
տանքների առաջին շրջանը, հնար տվեց ինձ
կենդանի տպավորություններով հաստատելու
իմ կարծիքս այն հշուհատումները 'և հեղինա-
կավոր անձանց քննադատության կամ քաջալե-
րության միջոցով ստուգելու այն եզրակացու-
թյունները, որոնց ևս հանդել էի՝ ինքնուրույն
կերպով աշխատելով...»*) :

Այդ հեղինակավոր ղեմքերից էին առաջին
հերթին Թումանյանը և Հովհաննիսյանը, որոնք
ո՛չ միայն քաջալերել են նրա աշխատանքը,
այլև որոշ չափով քննադատել 'են :

Թումանյանը Բրյուսովի կատարած աշխա-

*) „Поэзия Армении. От редактора к читателям“,
стр. 5.

տանքի առաջին մեծ քննադատը և քաջալերողն է եղել:

Ո՞րն է այդ աշխատանքի արժեքը:

Ամենից առաջ այն, որ հայ կուլտուրան դրվում է մի անվանի ոտու զբոլի՝ դատաստանի առաջ: Մեր ժողովուրդն արդեն ծանոթ է ու հարգում է մեծագույն բանաստեղծին, բայց մեծապես՝ փափաղում է տեսնել ու լսել նրան: Տեսնել մի մարդու, որ ոտու մեծ գրականության ներկայացուցիչն է, որի հարգանքն ու սերը շոյում է հայ ժողովրդի ազգային ինքնասիրությունը:

Թումանյանի այդ խոսքի մեջ առանձնապես նշելի է նրա հարգալից վերաբերմունքը Վալերի Բրյուսովի բանաստեղծական տաղանդի հանդեպ: Նա ևս Մաքսիմ Գորկու պես ապրտակում է բոլոր Այխենվալդներին և մեկդի վանում նրանց բոլոր բամբասանքները ոտու նշանավոր բանաստեղծի «քրտինքոտ» ձիրքի նկատմամբ:

Թումանյանի վերաբերմունքի մեջ կա նաև մի այլ կողմ. — դա Բրյուսովի սկսած գործի ինտերնացիոնալիզատական նշանակութունն է:

Մաքսիմ Գորկու ղեկավարութեամբ ուսանողան
առաջադր միտքն սկսում է ղնահատել այնպի-
սի փոքր ժողովուրդների կոնկրետերան, ինչպես
են վրացիները, հայերը, լատիշները, և այլն։
Գորկին և Ռեյզուսովը անմոռաց աշխատանք են
կատարում. «Հանում են,— գրում է Թուման-
յանը,— թեև փոքր, բայց հին կուլտուրական
ժողովուրդների հոգևոր գանձերը, հիացմուն-
քով ցուցադրում՝ սեր ու հարգանք առաջ բերե-
լով ո՛չ միայն ողու հասարակութեան մեջ, այլ
հենց էդ փոքր ժողովուրդների միջև միջնորդ
հանդիսանալով, իրար հետ ծանոթացնում ու
կապում փոխադարձ սիրո կապերով»^{*)}։

Թումանյանի մոտեցման մեջ մի շատ կա-
րևոր մոմենտ կա, որ իր ժամանակի համար
ունեի քաղաքական մեծ նշանակութիւն։ Դա
այն է, որ նա սրամտորեն համադրում է ասեռ
թե արտաքուստ անհարիր երկու դադափալ—
փոքր ժողովուրդ մեծ կուլտուրայով, բանա-
ռակցութիւնը համարելով մի ժողովրդի բարո-
յական-հոգեկան ուժի և մեծութեան նշան։

*) Թումանյանը քննադատ, էջ 334.

Ողջունի խոսքը, որ ուղղում է Թումանյանը Բրյուսովին, պարունակում է նաև հայ միջնադարյան դրականութեան բարձր արժեքավորումը՝ Դրիդոր Նարեկացուն ցույց տալով իբրև իր էպոխայի մեծադույն դեմքը, որի գլուխը «բարձրացել է մինչև երկինք»... Դրա հետ միասին Թումանյանը նշում է, որ հայ հանճարը երբեք չի դադարում ստեղծագործել պատմական ամեն տեսակ զրկանքների ընթացքում: «Եվ նույնիսկ այսօր էլ, (առաջին համաշխարհային պատերազմի արհալիրքների պահուն. Ա. Տ.), — ասում է Թումանյանը, — թեպետև իր հայրենիքի մի ծայրից մինչև մյուսը հոշոտված ու արյունաթաթախ՝ միայն խորապես խոցված ու ծանր վշտացած է հայը և ո՛չ թե խորտակված ու հուսահատ, և չի դադարել ստեղծագործության ո՛չ մի ասպարիզում»:

Թումանյանի այդ միտքը Բրյուսովը գիտականորեն հիմնավորել է իր հայտնի «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» աշխատության մեջ:

Այնուհետև Թումանյանը թափանցիկ ակնարկ է անում, որ հայ ժողովրդի քաղաքա-

կան ստրկությունը, պետական ինքնուրույնությունից զուրկ լինելը հնար չի տալիս իր կուտուրական արժեքները ցուցադրելու: Հենց այդ պատճառով էլ շատ բան մնում է «ընդ գրվանաւ», և հաղթադրուտ մարդկանց է հաջողվում տեսնել և շոշափել հայ կուլտուրան, ցույց տալ նրան «աշխարհքի առջև», հենց դրանով էլ շաղկապել հայ ժողովրդին մյուս ժողովուրդների հետ փոխադարձ հարգանքի և սիրո կապերով:

Այդ հաղթադրուտ մարդկանցից մեկն էլ մեծանուն բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովն է: Նրա ոչ միայն թարգմանական աշխատանքն է դնահատել թումանյանը, այլև նրա հռչակավոր դասախոսությունը, որից կաղմվել է «Հայաստանի պոեզիայի» հայտնի «Առաջաբանը»: Թումանյանը իրավամբ կարծում է, որ Բրյուսովը թե իր դասախոսությամբ և թե իր «Առաջաբանով» հանրադոմարի է բերել ողջ առաջավոր մտածողների «հրճւալից վերաբերմունքը» հայ պոեզիայի նկատմամբ:

Հայ բանաստեղծը Բրյուսովի և իր ընկերների ողջ աշխատանքը հիմնականում դուրելի է համարում, թեև ինչ ինչ դիտողություններ է

անում որոշ թերությունների նկատմամբ: Սակայն, — նկատում է թումանյանը, — չեմ կարող լիմ բռնան ու անկեղծ հիացումը չհայտնել հրապարակով մեր լավագույն բարեկամների ու ընկերների էն շնորհքի ու սիրո հանդեպ, որ նրանք հանդես են բերում էս գեղեցիկ գործի մեջ, հաճախ անհաղթելի դժվարությունները հաղթահարելով:

Նման դրսևտական վերաբերմունք ուներ Վալերի Բրյուսովի անձի և գրական կյանքի մասին Հովհաննես Հովհաննիսյանը ևս, որ ոչ միայն խոշոր բանաստեղծ էր, այլև՝ սյոնետիկայի և գեղարվեստական թարգմանության լավագույն գիտակ, ինքն էլ մի գերազանց թարգմանիչ:

Այս երկու բանաստեղծների՝ Բրյուսովի և Հովհաննիսյանի փոխհարաբերության մեջ մի ինտիմ մոմենտ կա, որ պետք է առանձնապես շեշտվի: Մեզ թվում է, որ Բրյուսովը հայրուր բանաստեղծների մեջ սամենից շատ իրեն հարազատ է զգացել Հովհաննես Հովհաննիսյանի հետ: Հարազատ է զգացել Հովհաննիսյանի ժանրային ստեղծագործությանը, պատմական հերոսիկային, տաղաչափական վարպետությանը

և լեզվական օրինակելի կուլտուրային: Ինքը
Բրյուսովն էլ ողւս պոեզիայի մարդում առանձ-
նապես աչքի է ընկել հենց այդ չորս առանձ-
նահատկությամբ: Բրյուսովը իր մի գրքուկը
Հովհաննիսյանին նվիրելով նրա վրա գրել է
թե հայ բանաստեղծի ստեղծագործությունը ի-
րեն համալսել է պատմաբան:

Այդ հաճույքի մեջ զգացականի հետ միասին
կար նաև գիտակցական մոմենտ. խիտտ հավա-
նելով հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը՝
Բրյուսովը նկատում էր, որ իր համարձակ վե-
րաբերմունքով դեպի սերը Հովհաննիսյանը
նմանվել է մեր միջնադարյան երգիչներին. նրա
կատարած ուսուցիչական այս դեպքում պատմա-
կան հաղուստ է հաղել:

Հովհաննիսյանի անձի մեջ ևս Բրյուսովը
համակրելի է համարում նրա համբերատար վե-
րաբերմունքը նոր գրողների հանդեպ, նրա մե-
ծահոգությունը իր քննադատների նկատմամբ,
այն հանգամանքը, որ նա նեղ-հոգի չէր ոմանց
պես և գիտեր բարձրից նայել թե դավասանքին
և թե պարսավանքին: Այդպիսի մի մեծահո-

դուժյան տիպար և երիտասարդության բարեկամ էր հենց ինքը Բրյուսովը:

Մինչդեռ բուրժուական քննադատությունը Հովհաննիսյանի գլխատմամբությունը համարում էր կյանքից փախչելու նշան, Բրյուսովն ընդհակառակը դա պատկերում էր անվանում, այլ դռնում էր, որ այդ միջոցով բանաստեղծը հակադրվում է իր ապրած կյանքի մանրությանը, պատմական հերոսների միջոցով քննադատում է տիրող կյանքի տաղտուկը: Այդպես է եղել նաև հենց ինքը Բրյուսովը, որ անցյալ դարերի միջոցով վերանայում էր իր շրջապատի հասարակական արժեքները:

Բրյուսովին դուր է եկել նաև 'Հովհաննիսյանի գրական մուլատորությունը, այն հանգամանքը, որ նա իր ժամանակին դրական ուղուցիա է առաջ բերել հայ պոեզիայի մարդում՝ իր նախորդների ձեռքով կուտակված քանակը որակի փոխելով: Այդպիսի մի դեր էլ Ղուկազարսկին հատկացրել է Բրյուսովին՝ նրան վերադրելով իր էպոխայի համար անմեռ հուշարձան կանգնեցնելու երախտիքը, այսինքն ստեղծա-

դործական այն ճանթառամ գեղեցկությունը որ
խոսում է դարե դար:

Հովհաննիսյանի երգած սերը և մարդասիր-
ության դադափարը հավասար բարձրության
վրա են դնւիւմ: Կան քննադատներ, որոնք
նրա դուրեգած սերը հեշտասիրություն են հա-
մարում՝ պնդելով թե արժանի է ուշադրության
գեթ նրա երգած մարդասիրությունը, որ նրա
ստեղծագործության մեջ ճառագայտակարգ տեղ է
բռնում: Բրյուսովը այդ քննադատների հետ
համաձայն չէ: Ինչպես որ ինքը՝ Բրյուսովը իր
ստեղծագործության մեջ սերը պոռնոգրաֆիայի
աստիճանի չի հասցրել և մնացել է միշտ կնոջ
նկատմամբ հարգողի դիրքում, այդպես էլ
ռեակցիայի շրջանում ասլրող Հովհաննիսյանը
երբեք չի եղել պազշոտության երգիչ:

Ոմանք աշխատել են շեշտել Հովհաննիսյա-
նի պոեզիայի ապոլիպտիկ, ապաքաղաքական
բնույթը: Դա սխալ է: Սխալ է հենց այն ակն-
բախ փաստի նկատառումով, որ Հովհաննիսյա-
նը հայ պոեզիայի նոր փուլը հիմնադրել է ժո-
ղովրդական պոեզիայի հաստատման հիմքի
վրա, իսկ ժողովրդական պոեզիա չկա առանց

քաղաքական լիցքի, ինչ թեմա էլ ուզում է բա-
 նեցնի ժողովուրդը: Լացի հետ միասին կան
 ծիծաղը և հույսը — ամենն էլ պայմանավորված
 տիրող դրուժյամբ: Բրյուսովն էլ ժողովրդա-
 կան սլոնգիայի մեծ գիտականից է, և միշտ
 համակրանքով է վերաբերվում այն բանաս-
 տեղծներին, որոնք խմում են ժողովրդական
 կաթնաղբյուրից: Հովհաննիսյանը ոչ միայն օգ-
 տագործել է ժողովրդական ստեղծագործության
 դանձարանը, այլև հարստացրել է այդ դանձա-
 րանը նրանով, որ իր երգերից մի քանիսը անցել
 է ժողովրդի մեջ՝ կորցնելով նրա անունը: Նը-
 ման մի բան էլ պատահել է Պուշկինի հետ: Եվ
 դարձանալի չէ, որ Հովհաննիսյանը իր գրական
 ուսումնառության մասին գրել է հետևյալը.
 «Չնայած այն բանին, որ ինձ վրա ուժեղ տպա-
 վորություն թողնող բանաստեղծները եղել են
 Բայրոնը և Հայնեն, սակայն հետագայում ես
 շատ սիրեցի Պուշկինին»:

Հայտնի է, որ Հոկտեմբերյան ռևոլուցիա-
 յից հետո Բրյուսովը դարձավ կոմունիստ և սկը-
 անց մասնակցել սովետական շինարարության
 աշխատանքներին թե իբրև գրող և թե իբրև

մանկավարժ։ Հետաքրքրական է նկատել, որ Հովհաննիսյանն ևս հին ինտելիգենցիայի այն ներկայացուցիչներից մեկն էր, որ սովետացումից հետո մասնակցեց սոցիալիստական կյանքի խնդիրներին՝ դրանց ի սպաս դնելով բանաստեղծի, թարգմանչի, լեզվագետի իր ակնբախ ընդունակությունները։

Հովհաննիսյանի, ինչպես և Բրյուսովի անցյալի մեջ կային որոշ մոմենտներ, որոնք նախապատրաստել էին նրանց «դարձը»։ Մի փաստ բնորոշ է. Հովհաննիսյանը թարգմանել է Նեկրասովի «Նոր տարին», որի մեջ նկատում եք բանաստեղծի երազը իր հայրենիքը աղատ տեսնել ցարիզմի ճիրաններից։ Այդ բանաստեղծության մեջ նաև տեսնում ենք գյուղացու համար պայծառ օր երազող քաղաքացի-բանաստեղծին։ Յենդորբը թույլ էի տալիս Հովհաննիսյանի այդ թարգմանության հրատարակությունը։ «Ապոլիտիկ» (?) Հովհաննիսյանն ուղարկում է այդ թարգմանությունը Մարտիյ և լույս ընծայում Փոթթուղայանի պարբերաթերթի մեջ... 1905 թվի ռեուլուցիայի ժամանակ նա գրել է իր նշանավոր «Վահագնի ծնունդը», ինչպես և «Պրո-

մեթևսը: Հետաքրքրական է նկատել, որ նշա-
նավոր ուկրաինական բանաստեղծ Շեվչենկոն ևս
Պրոմեթևսի սխիզոլը բանեցրել է իբր բողոք
ցարիզմի դեմ իր «Կովկաս» պոեմի մեջ:

Այժմ տեսնենք թե Հովհաննիսյանը ինչպես
է վերաբերվում Բրյուսովի անձին և գրական
կյանքին:

Հովհաննիսյանը՝ Թումանյանի նման, խո-
սել է Բրյուսովի մասին, նրա Կովկաս գալու և
դասախոսությունների կարգալու առթիվ: Բայց,
ինչպես երևում է, երկու բանաստեղծներն էլ
ծանոթ են եղել նրա գրական վաստակներին և
ունեցած նշանակությանը ուս գրականության
պատմության մեջ: Հովհաննիսյանը նրան հա-
մարում է ուս գրականության «պանծալի ներ-
կայացուցիչներից» մեկը: Մենք գիտենք, որ
Հովհաննիսյանը ամտեղի կերպով ոչ ոքի չէր
գտի. պանծալի բաժանատեղծ համարելով Բրյու-
սովին՝ նա ևս դեմ է արտահայտվում Այխեն-
վալդին և նման քննադատներին:

Բայց Հովհաննիսյանին միայն բանաստեղծ-
Բրյուսովը չի հետաքրքրում, այլև մարդ-Բրյու-
սովը: Եվ ահա նա հավասարապես սքանչանում

է թե բանաստեղծի և թե քաղաքացու վրա: Բա-
նաստեղծի վրա սքանչանում է, որովհետև նա
ուրա այն մեծ դրականության աշխատավորնե-
րից է, որով սնվել և սնվում է հայ դրական
երիտասարդությունը: Իսկ Բրյուսով-քաղաքա-
ցու վրա Հովհաննիսյանն սքանչանում է, որով-
հետև նա ցարիզմի աղգահալած քաղաքականու-
թյանը հակադրվում է և համակրանք է արտա-
հայտում փոքր աղվերին և նրանց համեստ մու-
սային»: Որևէ ժողովրդի ծանոթանալու լավա-
դույն միջոցներից մեկը Հովհաննիսյանը համա-
րում է զաղային ստեղծադործությունը, որի
մեջ արտահայտվում է ամեն մի աղդի ամբողջ
բարոյական կերպարանքը, ամբողջ հոգևոր
կյանքը*):

Հովհաննիսյանը ևս դրական դնահայտական
է տալիս Բրյուսովի կատարած աշխատանքին,
այն մեծ ծառայությանը, որ նա մատուցել է
հայ ժողովրդին նրա սլատմական ճանր նեղսա-
ղության սլահունը: Այդ խոշոր գրողի և մեծ

*) Հովհաննիսյան, լերկերի ժողովածու 1 հատոր,
էջ 429.

մարդու առաջ դնելով հայ ժողովրդի դրակա-
նությունը՝ Հովհաննիսյանը հավատում է նրա
ուղղամիտ դատաստանին, զմաքուր աղբյուրից
բղխած նրա եզրակացություններին:

Բրյուսովի գործը Հովհաննիսյանը դնահա-
տել է ոչ միայն արձակ, այլև չափածո խոր-
քով: Ռուս բանաստեղծին նա նվիրել է մի ո-
տանավոր՝ սոսնհտի ժանրով գրված մի բանա-
ստեղծութուն: Իրեն հատուկ սեղմությամբ
այդտեղ Հովհաննիսյանը իրար հակադրում է
հայ ժողովրդին ճանաչելու երկու ուղի: Մեկ
ուղին տանում է դեպի ավերակ Հայաստանը,
նրա պատմական հիշատակարանները, արձանա-
գրությունները, մի խոսքով՝ դեպի հնադիտու-
թյունը, նյութական կուլտուրայի մնացորդնե-
րը:

Այնտեղ ուր ցարդ դարավոր

Տեսնում էին ավերակ

Ու բուերի սգավոր

Հտում ողբերգը մենակ...

Բրյուսովը խոսեցնում է այդ ավերակները,
կարդում է նրանց լեզուն, զգում է նրանց տաք
շունչը, և այդ կենդանությունը հաղորդում ու-

բիշնեքին՝ կատարելով բանաստեղծ-գիտնականի
դեր, ինչպես մեր անմոռաց Ալիշանը:

Բանաստեղծ-գիտնականին Հովհաննիսյանը
«վշտալի քերթող» է անվանում: Այդ վիշտը
կրկնակի վիշտ էր. Բրյուսովը տեսնում էր ոչ
միայն ավերակ Հայաստանը, այլև գերմանա-
կան խմբերիսլիզմի առաջ բերած ավերմունք-
ները հայրենի երկրում, ցարիզմի անճարակու-
թյունը ժողովրդական ցասումը լավապես ղեկա-
վարելու ուղղությամբ: Հեռավոր Հյուսիսից
գալով՝ Բրյուսովը տեսնում է կենդանի ժողո-
վուրդը և ծանոթանում նրա «հնադարյան Թա-
խիծին», որ առաջ է եկել քաղաքական անկու-
խության կորստից հետո.

Դու, ո՛վ քերթող վշտալի,

Քո հեռավոր Հյուսիսից

Շունչ զգացիր կենդանի

Նվ հնադարյան մեր Թախիծ...

1916 թվին այդ տողերը գրելով՝ Հովհան-
նիսյանը քաղաքական համարձակ մտածողու-
թյուն է հանդես բերում, հայ ժողովրդի վիճա-
կը ստորոկների վիճակի հետ է համեմատում,
դրա հետ միասին անշուշտ զգոհելով ցարիզմից

և նրա կովկասյան սատրապներից՝ Վարանցով-
Դաշկովներից, որոնց առաջ գետնատարած՝ ներ-
բողներ էին կարդում հայ մեծ ու փոքր լիբերալ-
ները: Քաղաքական այդ ստրկությանը Հովհան-
նիսյանը հակադրում է հայ ժողովրդական
ստեղծագործությունը, որ իրավունք է տալիս
նրա հեղինակին աշխարհի մեջ ինքնուրույն տեղ
գրավելու, արևի տակ իր ազատ երգը երգելու:
Բրյուսովն ևս այդ ճշմարտությունն ասպացուցել
է.

Յուլյց տվիր, որ աշխարհին

Մենք երգ ունինք երգելու,

Մենք որ ստրուկ ենք տակավին...

Հայ գրականությունը Բրյուսովը հայ ժո-
ղովրդի «աղնվականություն» նշանն է համարել:
Առայժմ տերմինի համար չվիճենք: Դրանով
ուսու բանաստեղծը հասկացրել է, թե՛ ողու
բարձր թռիչքներ ունեցող ժողովուրդը արժանի
էր մի ավելի լավ քաղաքական բախտի, քան ու-
ներ: Այդ գրականությունը նա համարել է հայ
ժողովրդի ողու ճիշդ, նրա երազը մի ավելի
բարեբախտիկ ու երջանիկ քաղաքական կյանքի
համար՝ բարձր լուսավորություն ու անկաշկամոգ

գարգաղածան ուղղութիւնով: Հոգհաններու ճայ-
նակցելով Բրյուսովին՝ հայ դրականութեան հիմ-
նական միտումը, պրոֆ. Վենդերովի տերմինով
ասենք՝ հայ դրականութեան հեքսամիաք հա-
մարում է այն, որ այդ դրականութեանը շիրի-
մից դեպի կյանք, խաղաղից դեպի լույս, անա-
ղատ կյանքից դեպի անկապանք կյանք է կոչել:
Հայ դրականութեանն ուրեմն՝

Ո՛հ, այն ճիշն է մեր հոգու—

Շիրիմներից դեպի կյանք

Լուսավոց ու անկապանք:

Այժմ տեսնենք այդ դրականութեան դիտա-
կան զնահատութեանն այն ուղղամիտ դատաւ-
րի կողմից, ինչպիսին էր Վալերի Բրյուսովը:

II

Բրյուսովն ասել է, որ ո՛չ մի պատմեր իրեն
չէր կարող կաշկանդել հայ դրականութեամբ
դադրվելու համար. նա սիրել է և ապա անձնա-
տուր եղել դրա ուսումնասիրութեան և թարգ-
մանութեան դործին:

Ինչո՞ւ է դրավել հայ դրականութեանը
Բրյուսովին:

Նա այդ դրականութեան մեջ հիմնականում
 գտել է այն ամենը, ինչ որ համարում էր իսկա-
 կան պոեզիայի պատկանելիքները: Ամենից առաջ
 այն, որ դա իբրև ճշմարիտ բանաստեղծու-
 թյուն՝ տողերոված է փիլիսոփայական ոգով:
 Դրա մեջ չկան այն պրոֆեսիոնալ արցունքները,
 որոնք հատկանշական են անկումային դրակա-
 նությանը. եթե արցունք կա՝ դա ապրված ար-
 ցունք է, և անհատական լինելով՝ ժողովրդա-
 կան արցունքի աղբյուր ունի: Բացի դրանից
 Բրյուսովը հայ պոեզիայի մեջ տեսնում էր ըզ-
 դայնության և երևակայության ներդաշնակ
 միություն: Նա հարազատ էր գտնում այդ պոե-
 ղիան իրեն հենց այն խմաստով, որ ինքն էլ ա-
 վելի շատ տեսնող էր, քան երաժիշտ, ավելի
 արձանագործ էր, նկարիչ, քան սրնգահար: Ինչ-
 պես Բրյուսովը, այնպես էլ հայ կլասիկները
 տեսողության կլասիկներ են, նրանց պատկերնե-
 րը պլաստիկ են, շոշափելի և անմոռաց: Խոհա-
 կանությունը երկուսի մոտ էլ առաջին պլանի
 վրա է դրված: Դա մտքի բանաստեղծություն է,
 դա միտքը տեսանելի դարձնող ստեղծագործու-
 թյուն է: Երկուսն էլ խոսքի կռողներ են:

Ձգալով այդ հարադատությունը՝ Բրյուսովի համար քաղցր է եղել հայ դրականությամբ դրադվելը: Հայ դրականությամբ դրադվելով՝ նա ի վիճակի էր մեր դրականությունը դիտելու համաշխարհային դրականության տեսադաշտի վրա, համեմատություններ անելու, նմանություններ և տարբերություններ ցույց տալու: IV դարի հռոմեական դրականության ամենամեծ թերությունը Բրյուսովը համարում էր այն, որ դա ավելի շուտ ձգտում էր խոսքի կուլտուրան բարձրացնել՝ ուշադրություն չդարձնելով բովանդակությանը, քիչ էր խոսում շրջապատող կյանքի մասին: Ռուս բանաստեղծը չորրորդ դարը համարում էր հռոմեական դրականության անկումի շրջանը և հայ դրականության նույն շրջանին մոտավոր դարերը հակադրում էր դրան՝ բովանդակության հարստության կողմից, մտքի և ձևի ներդաշնակության առումով:

Բրյուսովը լավադույն բանաստեղծությունը համարում է այն, որի մեջ անդրադառնում է ժողովրդի ձայնը: Лирика, как голос народной души, ասում է նա իր նշանավոր «Առաջաբանի» մեջ, դրանով հայ պոեզիայի տեսակարար կշիռը

չնչտելով: Հատկապես հայ դրականության ոս-
կեդարը նա կապում է ոչ թե հռոմեական ան-
կումայնության, այլ հունական կլասիցիզմի
հետ՝ իտրենացու վրա նշելով Հոմերոսի ազդե-
ցությունը: Հինգերորդ դարի դրաբարը ևս,
դրականության հետ միասին, նշան էր մեր
երկրի ապրած բարձր վերելքին, որ ի վիճակի
էր հեղինակում օղտագործելու և հավասարաբե-
րկեր ստեղծելու:

Հայ դրականությունը գիտակցորեն սիրե-
լով՝ Բրյուստովը մեծ հաճույք է դպացել այն ու-
սումնասիրելով: Այդ ինտելեկտուալ բաժակա-
նությունը նրան հնար է տվել գիշերը ցերեկ
դարձնելու և, ինչպես ինքը խոստովանել է, մի
ամբողջ դրադարան գիրք կարդալու՝ շուրջ եր-
կու տարվա ընթացքում:

Այդ ոգևորությունը անձնականի հետ միա-
սին ունեւ նաև հասարակական պատճառ: Բրյու-
սովը ոռւս մտածողներից ոմանց պես առաջին
իմպերիալիստական պատերազմը համարում էր
«վերջին պատերազմ» և գուշակում էր, որ դրա-
նից հետո պետք է սկսվի Ժողովուրդների կյան-
քի մի նոր ոսկեդար: Այդ նոր ոսկեդարի մեջ իր

տեղը արեալի ունենալու և՛ հայ ժողովուրդը, որի մուտքի տոմար հենց իր պոնդիան է։ Այդ պոնդիան էլ ամբողջ աշխարհին ցույց է տալիս վալերի Բրյուսովը։ Վերջինս հայ դրականությամբ դրադվելու նախօրյակին ասելով էր իր դրական-ստեղծագործական կրիդիաններից մեկը, որից նա պատվով դուրս եկավ։ Պատվով դուրս դալու պատճառը նրա հումանիտատական աշխարհայացքն էր և նրա անձնական անկախությունը տիրող բուրժուական, լիպերիստական մորալի հանդեպ։ Բրյուսովը ծաղրում է այն բանաստեղծներին, որոնք կանանց ձեռնոցն են կրդում՝ պոնդիան ինքնակամ տկլոր դաստրոնոմիայի աստիճանին։

Բրյուսովն ասել է, թե 1917 թվից առաջ տեղի ունեցած մեծ դեպքերը բարեբար ազդեցություն են թողել իր աշխարհայացքի վրա. այդ դեպքերն էին 1910-ական թվականներից սկսած հասարակական վերելքի շրջանը, Եվրոպական պատերազմը և դրա հետ կապված հույսերը, փոքր ժողովուրդների ազատագրության խնդիրը, և այլն։ Հայ դրականությամբ դրադվելը ևս Բրյուսովի համար մի ազդակ էր. այն

խմաստով, որ նա փաստորեն հերքեց մեծապետական շովինիզմի գոռոզ հայացքը նախ՝ փոքր ժողովուրդների դուզնաքյա թվի վրա, ապա նրանց հոգեկան կուլտուրան այդ թվով պայմանավորելու մտայնությունը: Եթե դու փոքր ժողովուրդ ես, իմ գրողը մեծ է քեզանից այն չափով, որքան ես մեծ եմ քեզանից թվով: Բրյուսովը հերքեց այդ թվաբանության տրամաբանական անհեթեթությունը՝ ասելով թե ինքը հայ գրականությունից այն հաճույքն է ստացել, ինչ որ մեծ գրականություններից, թեև հայերը «ածու փոքր են»: Մի քանի հայ գրողների մեծերի շարքում դնելով՝ նա իր էպոխայում ոչ միայն գրական, այլև քաղաքական դեր էր կատարում և բանաստեղծ Հովհաննիսյանին իրավունք տալիս ասելու, թե Բրյուսովը օգնության եկավ հայերին իրենց պատմության «ծանր նեղսադրության սլահուն»:

Բրյուսովի բաղժակողմանիությունը և կուլտուրական ունիվերսալիզմը նրան իրավունք էր տալիս անկախ լինելու և վճռական կարծիքներ արտահայտելու: Իբրև գիտնական նա շատ զգուշավոր էր, բայց իբրև բանաստեղծ իր անդրա-

նիկ տպավորութիւնների ազդեցութիւնը երբեմն ձեակերպում էր առաջին սիրո ուժգնութեամբ: «Իբրեւ բանաստեղծ, իբրեւ արվեստագետ հայ սրեղիայի մեջ ես տեսել եմ, — գրում է Բրյուսովը, — ինքնօրինակ, նոր, առաջնորդում ինձ անհայտ մի գեղեցկութեան աշխարհ, տիկնորք, որի մեջ փայլում էին և շողշողում իսկական գեղարվեստական ստեղծագործութեան բարձր հորինվածքները»: Հայերը ողջ աշխարհի ուշադրութեան արժանի են, ըստ Բրյուսովի, երկու պատճառով. նախ «այն բարձր կուլտուրայի, որ հայ ժողովուրդը ստեղծել է իր ինքնութեան գոյութեան երկար դարերում»: Եվ ապա «այն բացառապէս հարուստ գրականութեան, որ կաղմում է մարդկութեան ողջ գանձարանում Հայաստանի թանկարժեք ներդրումը»:

Հետաքրքրական է այս ներբողը դուգադրել բանաստեղծ Հովհաննիսյանի ասածին հայերի համեմատ մուսայի մասին:

Վալերի Բրյուսովին դարձացրել է ռուս հասարակութեան անծանոթ լինելը իր հետ միևնույն քաղաքական կյանքով ապրող հայերի գրականութեանը: Եթե Մաքսիմ Գորկու նախա-

ձեռնությունը չլինելու՝ երևի նախքան Հոկտեմբերյան ռևոլուցիան չէր իրականանա այն դործը, որի գլուխ կանգնեց այնքան կարող, ձեռներեց, կազմակերպչական տաղանդի տեր Բրյուսովը։ Նա չվախեցավ դործի մեծությունից և դժվարություններից, ծանոթացավ հայ լեզվի ու տաղաչափության առանձնահատկություններին և իր մեծ ինտուիցիայի և թարգմանչական տաղանդի շնորհիվ գլուխ բերեց պատմական արժեք սւնեցող մի երկ։

Բրյուսովն անցյալներում սովորություն ուներ, ինչպես ասում է նրա ուսումնասիրողներից մեկը, ճամբորդել կուլտուրաների դաշտում և մի տեղ երկար չնստել։ Նա համեմատաբար շատ երկար նստեց հայ կուլտուրայի դաշտում և դրա սլաոճառն ինքը բանաստեղծը բացատրել է նրանով, թե իբրև բանաստեղծ և թե իբրև գիտնական շատ նոր բաներ է գտել, որ աշխատել է հասկանալ և հաղորդել մյուսներին։ Հայ գրականության վրա հիացողը իր ժամանակի ամենակիրթված, ամենազարգացած դեմքերից մեկն էր, մի մարդ, որ երկար տարիներ դեկավարել է մի ամբողջ դրական ուղղություն, մի բանա-

ստեղծ, որ եմբողական անուն ունեն և որի
դրվածքները թարգմանված էին դրեթե բոլոր օ-
տար լեզուներով: Եվ ահա՛ նա հայ բանաստեղ-
ծությանը տալիս է կարևոր նշանակություն՝
համարելով եղածների մեջ լավագույններից մե-
կը:

Ո՛ւր էր այդ բանաստեղծության մեխը:

Իբրև գիտնական Վալերի Բյուսսովը աշխա-
տում է այդ մեխը որոնել և դռնել հայոց պատ-
մության խորքերում, այն ժամանակներում, երբ
հայ ժողովուրդը կաղմակերպվում էր և պատ-
րաստվում դառնալու ինքնուրույն ազգություն:
Այդ ինքնուրույնությունը առաջ է եկել իր ու-
նեցածի և օտարից ստացածի սինթեզից: Դեռ
Տիգրան Երկրորդի օրերում, երբ նրա որդի
Արտավազը պատրաստվում էր առաջին հայ
դրոշը լինելու, հայ ժողովուրդը իր կուլտուրան
հորինում էր՝ սինթեզավորելով արևելքը արև-
մուտքի հետ: Արտավազը դաստիարակվում
էր հելլենիստական ոգով, բայց դրա հետ միա-
սին նա լսում էր նաև հայ բամբուհաբաններին,
դուսաններին, յուրացնում էր մեր ժողովրդա-
կան բանաստեղծության ոգին: Վերևմուտքի ազ-

դեցության և ազգային տրադիցիայի՝ այլ երկու սկզբունքների փոխադրեցությամբ էլ հորինվել է, — դրամ է Բրյուսովը, — այն ինքնօրինակ բնույթը, որով հասկանալով է հետադասայ պոեզիան և նոյնիսկ ողջ հայ դրականությունը: Եվ ո՛չ միայն արձակ և չափածո հայ խոսքը, այլև ողջ արվեստը արտացոլում է արևմտյան և տեղական, այսինքն հայկական գծերի ներդաշնակ միաձուլումը: Նույնիսկ հայ կուլտուրայի մյուս բնադալառներում ևս, հայ քաղաքական և հասարակական կյանքի այլ և այլ մարզերում Բրյուսովը ցույց է տալիս հիշված երկու սկզբունքի մերթ պայքարը, մերթ հաշտությունը: Ուշադրության արժանի է, որ այդ սինթեզավորումը կատարող ժողովրդի ստեղծագործական ինքնուրույնությունը Բրյուսովը համարում է անկասկածելի: Ինչպես և լեզվի մաքրում, այնպես էլ արվեստի բոլոր ճյուղերում հայ ժողովրդի ստեղծագործական քուրան օտար և հայրենի սարբերը միաձուլել է և դրա վրա դրել օրիգինալության կնիքը, անգամ օրինակելի դարձել: Բրյուսովը ցույց է տալիս «հայ ազգային կուլտուրայի» որոշ զջախ

ներ, որոնք ոչ թե ունեցել են տեղական նշանա-
կություն, այլ եղել են զողջ մարդկության հո-
ղեկան կյանքի կենտրոններից մեկը: Հայ կուլ-
տուրայի, հայ պոեզիայի համար վերածնության
չրջան ասել՝ նշանակում է խափանել հիշված եր-
կու սկզբունքների միաձուլման խախտումը, ա-
րևելյան ներանձնացումը վերացնել և ընդգրկել
արևմտյան նշանումները: Հատկապես այդպիսի
մի շրջան էր հայ մեր գրականության սկիզբը,
երբ երկար ընդհատումներից հետո հարկավոր
էր վերականգնել կապերը և յուրացնել ինչ որ
բաց էր թողնվել երկարամյա դադարից, կուլ-
տուրական մեկուսացումից հետո:

Այժմ մի կողմ թողնենք թե որքան հիմնա-
վոր է Բրյուսովի այս կոնցեպցիան, առայժմ
չվիճենք նրա հետ և նրան հարց չտանք, թե ո՞ր
ժողովրդի մոտ այդ երկու սկզբունքները—
տեղականը և օտարը— բացակա են, և դա ի՞նչ
առանձնահատուկ քան է միայն հայ ժողովրդ-
դին: Առայժմ նկատենք, որ հայ բանաստեղծու-
թյան մեխը նա համարում է տեղայինը հանրա-
մարդկային արժեք դարձնելու ստեղծագործա-
կան ուժը, մի հիշատակաբար, որ նա փաստա-

բանում է... փոքր ինչ ստատիկ, բոլոր դարե-
րի համար դեմիտրոզ հանդիսացող անշարժ փի-
լիսոփայությամբ: Հիմնական ճիշտ գաղափարը
չափ սաղ է գալիս Բրյուսովի ողջ կոնցեպցիա-
յին. հայ ժողովուրդը մոտքի տոմս ունի հա-
մամարդկային կուլտուրայի մրցահանդեսում,
որովհետև նաև կուլտուրաստեղծ ուժ է:

Հատկապես պոեզիայի մարդում որո՞նք են
այդ ուժի ապացույցները:

Իր նշանավոր առաջաբանը Բրյուսովը վեր-
նագրել է. «Հայաստանի բանաստեղծությունը և
նրա միությունը դարերի ընթացքում, պատմա-
գրական տեսություն»: Այդ միությունը հեղի-
նակը տեսել է նախ իր հիշված երկու սկզբունք-
ների անվթար կիրառության մեջ «դարերի ըն-
թացքում», և երկրորդ՝ այն ակներև իրողու-
թյան մեջ, որ հայ բանաստեղծությունը միշտ
լիցք ու թռիչք է ստացել, երբ կանգնել է ժողո-
վրդակա հոգի վրա և Անթեյի պես ուժ ստա-
ցել նրանից: Այդ ժողովրդական հողը միաժա-
մանակ և ռեալիզմի պահանջ է, ժողովրդական
կյանքին մոտ լինելու պարտականություն և
դրա հետ միասին Ֆոլկլորային գեղադանց գտեղ-

ծագործությունը, որի ամբողջութիւնը մնալի է գրա-
վոր բանաստեղծությունը: Բրյուսովը շատ բար-
ձրը կարծիք ունի հայ ժողովրդական բանա-
ստեղծութեան մասին. «Հայ ժողովրդական
ստեղծական, — ասում է նա, — սլաականում է ինձ
հայտնի ամենանշանավոր ժողովրդական ստեղ-
ծագործությունների թմբին. քիչ ժողովուրդներ
կարող են պարծենալ, թե՛ իրենց ժողովրդա-
կան երգերը հասնում են այնպիսի գեղարվեստա-
կան բարձրութեան, այնպես նորորեն գրավիչ
են, այնպես օրինակալինքնատիւ, չնայած ի-
րենց անմիջական պարզութեան և անարվեստ
անկեղծութեան»:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծութեան մա-
սին ևս Բրյուսովը մեծ կարծիք ունի, և այդ
կարծիքը հիմնավորում է ցույց տալով միջնա-
դարյան տաղերգուների ժողովրդայնութիւնը,
նրանց ստեղծագործութեան մեջ եղած տեղայինը
համամարդկային արժեք դարձնելու բանաստեղ-
ծական թռիչքը: Իր ընդարձակ էրուզիցիայի մեջ
Բրյուսովի գիտութիւնը ամենից շատ փայլում
է առհասարակ համաշխարհային միջնադարի
հիմնավոր իմացութեամբ: Նա ինքը ուսում պատ-

մալիսպասաններից մեկն էր, ոչ շատ էր ուսում-
նասիրել մարդկության անցյալ կուլտուրական
էպոխաները՝ ջանք թափելով ըմբռնելու անհե-
տացած պատմական սերունդների ոչ միայն
նյութական, այլև հոգեկան կուլտուրան, դրսե-
վորելու, «միջնադարի ոգին» իր առաձնահատուկ
մտածողությամբ և լեզվով: Իրեն հատուկ ջա-
նասիրությամբ նա ուսումնասիրել է միջնադա-
րյան համաշխարհային պոեզիան ո՛չ թե երկրոր-
դական ձևաքերից, այլ բնագրերով: Նվ ահա նա
այդ ամենը հոմեմատության մեջ է դնում հա-
յերի միջնադարյան ստեղծագործության հետ և
վերջինիս տալիս է շատ բարձր գնահատություն:
«Հայ միջնադարյան քնարերգությունը, — դրում
է Վալերի Բրյուսովը, — մարդկային ոգու ամե-
նանշանավոր հաղթանակներից մեկն է, որ եր-
բեք գիտե՛ք ողջ աշխարհի տարեգրությունը: Դա
լիովին ինքնատիպ պոեզիա է, որ մեզ համար
նորություն է իր ձևերով, խոր բովանդակու-
թյամբ, փայլուն տեխնիկական վարպետու-
թյամբ: Հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը
իր լավագույն նմուշներով կարող է և պետք է
շատ բան սովորեցնի ժամանակակից բանաս-

տեղծներին. դեռ հարկաւոր էլ լինի դաս առնել և
դեղարվեստական հայտնություններ քաղել նրա-
նից:

Այդ գիտելիքամբը դուր չի եկել Վալերի Բրյու-
սոյի հայ քննադատներից ոմանց: Կան մար-
դիկ, որոնք միջնադար տեսլով՝ միշտ հասկա-
նում են մեռելության, հետամնացության, բար-
բարոսության շրջան: Ի՞նչպէս կարող է այդ շր-
ջանից դաս առնել «առաջադեմ», մանավանդ լի-
բերալ գրողը: Պէտք է թույլ տալ, որ մեռելնե-
րը թաղեն իրենց մեռելներին, իսկ կենդանի
մարդիկ ուսանեն կենդանի աղբյուրներից և ոչ
թե միջնադարյան խաւարից: Այդ խաւարի ամե-
նամեծ նշանն այն է, որ միջնադարում իշխում
էր եկեղեցին և բոլոր գիտությունները աստվա-
ծաբանության աղախնի դերի մեջ էին գտնվում:
Գրականությունը ևս հիմնականում կղերամու-
էր, առանձնապէս հայ միջնադարյան գրողները
բացառապէս հոգևորականներ էին: Լեոն Բրյու-
սոյից նեղացել է, որ նա դործադրում է «միջ-
նադարյան հայ բանաստեղծություն» տերմինը.
Ի՞նչպէս կարելի է կրօնամուկ նաբեկացում, որ
իբրեք միջնադարյան հեղինակ է, դնել Կոստան-

դին Երզնկացու կողքին, որ Պետրարքայի պես
մի բան է: Յերբ ասում են, — դրում է Լեոն, —
թե Գ. Նարեկացին միջնադարյան երգիչ է, ես
այդ համարում եմ և ընդունում: — միատիկ,
կրոնական վերացման պաղաթնակետին հասած,
մեղքի ահով լցված, ինքն իրեն տանջող, աշ-
խարհից ու վայելքից իսխաչող հանուն երկնքի
արքայության: Բայց կարելի՞ է արդյոք նրա
կողքին դնել Կոստանդին Երզնկացուն: Երբե՞ք:
Ես Երզնկացուն կգնեի Պետրարքայի կողքին, որ
թեև ասքրում էր միջին դարերում, բայց նոր
մարդկության ռահլիրաներից մեկն էր»:

Լեոն այդ ասածների մեջ ո՛չ միայն աչքի է
ընկնում միջնադարի մասին ունեցած նրա սխալ
կոնցեպցիան, որոշ հեղինակների, օրինակ՝ Նա-
րեկացու թերազնահատումը, այլև նրա արամա-
բանական անհետևողականությունը: Ինչո՞ւ
կարող է իտալական միջնադարում Պետրարքա
լինել, իսկ հայ միջնադարում չլինել. չի հա-
կացվում: Նույնպես լի «միամիտ» Գրիգոր Աղ-
թամարցու քերո ազատությունն ևս Լեոն միջ-
նադարյան երևույթ էի համարում, ինչպես և
Թվկուրանցու «ազատամտությունը»: «Այսպի-

սի աղատութիւնն — դրում է Լեոն, — սիրային
կրակի ալսքան հեթանոս արտահայտութիւն չի
կարելի «միջնադարյան» հասկացողութեան ամի
ղետեղել^{*)} :

Լեոնն համաձայն չէ ո՛չ միայն Վալերի
Բրյուսովը, այլև Նիկ. Մառը, որ իր դասախո-
սութիւններից մեկում շատ բարձր արժեք է
տալիս հայ միջնադարին և ցուցնում նրա մի-
ջնադարյին նշանակութիւնը. «Հայերը, — ասում
է Մառը, — առաջիններից էին, որ դեռ միջին
դարերում հասկացան միջնադարյնութեան շահերը
և ընդհանուր պատմութեան աղերցեպցիան» :
Նիկ. Մառը շատ մեծ նշանակութիւն է տալիս
նաև միջնադարյան երդիչների սիրո տաղերին,
նրանցից ոմանց երգած «համաշխարհային վրշ-
տին» : Բացի բովանդակութեանից, միջնադա-
րյան բանաստեղծութեան ձևն ևս փայլում է իր
նրբութեամբ, երաժշտական արվեստի բարձր դի-
տութեամբ :

Լեոն Կոնցեպցիայի մեջ երկու սխալ կա-
նախ միջնադարի և ապա միջնադարյան որոշ

*) «Հորիզոն», 1917 թ. № 24

դրողներին, հատկապէս Նարեկացու, Աղթամար-
ցու, Խնչպես և Թլկուբանցու Թերազնահատու-
թյուն: Հետագայում ինքը Լեոն ուղղեց իր սխա-
լը և ընկալ հաւատակ ծայրահեղութեան մեջ՝
գրելով իր «Վոմունիդը» հին Հայաստանում»
հոգւածը: Բայց առհասարակ չվերաբերեց նրա
հայացքը Նարեկացու մասին, որի «կրօնամոլու-
թյունը» նրան շատ էր վախեցնում. նա գլխի
չընկալ, որ այդ կրօնամոլի միտքից իզմի մեջ
իր ժամանակի համայն շատ առաջավոր կողմեր
ևս կային. ոչ միայն այդ՝ այլև նրա բա-
նաստեղծութիւնները ստեղծել են նոր էպոխա՝
ժխտելով վանական ոխոյաբոյական և մոտենալով
ժողովրդական ստեղծագործութեանը: Նա չհաս-
կացաւ նաև «կաթողիկոս բանաստեղծների» ա-
զատամտութիւնն. արժեքավորելու մեթոդը.
չհասկացաւ, որ միջնադարում ևս մարդիկ են
ապրել և նրանց խորթ չի եղել ոչինչ մարդկա-
յին, «գեղարդանցորեն մարդկային»:

Բրյուսովը միջնադարյան բանաստեղծութեան
վերելքը համարում է երկարամյա պատմական
զարգացման հետևանք. նա Լեոն պես չի խորա-
նում միայն մի սահմանափակ շրջանում, այլ

վերջինս կապում է նախորդ փուլերի հետ և
ցույց տալիս դրա ազդեցությունը հետադայի
վրա։ Հենց այդպես է ճիշտ մոտեցումը. ամեն
մի դրական վերելք ժառանգում է անցյալի կուլ-
տուրական կուտակումները, դրա վրա ավելաց-
նում է իր բաժինը և հանձնում ապագային։
Մերն էր միջնադարյան հայ բանաստեղծության
նվաճումը։ Դա հայ ողու իսկական հաղթանակն
էր համաշխարհային պատմության մեջ։ Այդ
անորոշ տերմինը— հայ ողի— Բրյուսովը դործ է
ածում միջնադարյան բանաստեղծության ինք-
նուրույնությունը, տեղայնությունը, ազգային
պատկանելությունը շեշտելու համար՝ հակա-
դրվելով այն ուսումնասիրողներին, որոնք հա-
կամեստ են միջնադարյան հայ կուլտուրան դրսի
ազդեցության արդասիք նկատելու։

Այդ ինքնուրույնության դադաթներին մեկն
էր Նարեկացին։ Լեռի հակառակ՝ Բրյուսովը
վերջինիս արժեքը չի սահմանափակում նրա
ստեղծագործության «կրոնական զգեստավորու-
մով»։ Նա ասում է, որ այդ բանաստեղծի եր-
կերն արժեքավոր են «անկախ դրանց աստվածա-
բանական մեկնությունից»։ Նա այդ բանաստեղ-

ծին հայ աշխարհիկ պոեզիայի նախակարապետն է համարում, և ուլտուրական վերածնության ռազմիրա նկատում: Բանաստեղծական արվեստի մեջ մտցրած իր նորություններով ևս նա մնում է օրինակելի վարպետ հետադա դարերի համար: Այդ նորություններն էպոխաշեն երևույթ էին իր ժամանակի համար և ցույց են տալիս հայ մտքի անկախությունը արևելյան ժողովուրդների մրցահանդեսում:

Բրյուսովը խոսում է նաև ներսես Շնորհալու ստեղծագործության մեջ աչքի ընկնող տաղաչափական նվաճումների մասին: Շնորհալու խոսքի վրա իշխելու վարպետությունն է ցույց տալիս և ապա պնդում՝ թե նրա մոտ բարձր տեխնիկան երբեք չի խանդարում մտքերի ազատ թռիչքին:

Բրյուսովը նկատել է նաև Փրիկի օրիգինալ դեմքը: Այդ օրիգինալությունը նա առփոփում է երկու կետում. նախ՝ նրա երկերի բարձր սատիրական արժեքը, ևյանքի բացասական կողմերի դառնությամբ խարանումը և ապա՝ որ ավելի կարևորն է, հին տրադիցիաների խախտումը նրա ստեղծագործության մեջ և նոր աշխարհա-

յացքի հորինումը, որ դառնում է օրինակելի հետադասյի համար: Վալերի Բրյուսովը Ֆրիկին անվանում է «XIV դարի հայ աղատախոհ», որ ըմբոստ կերպով կռիվ է Ելնում քրիստոնեական աշխարհայացքի դեմ և կասկած հայտնում սատ-ծու արդարադատության վերաբերյալ:

Ֆրիկը, ուրեմն բեկում է մտցնում հայ պոե-դիայի մարդում՝ հակադրվելով «հոգևոր բանաստեղծության» հիմնական տենդենցիային, որ իր կատարյալ արտահայտությունն ստացել է «Շա-րականի» մեջ: Վերջ ի վերջո Ֆրիկն իր ստեղծագործությամբ ավելի շատ շփվում է ոչ այն-քան դրավոր բանաստեղծության, որքան հայ Ֆոլկլորի և սրա պսակը կազմող ժողովրդական էպոսի հետ, որի մեջ առկա է թե՛ Վ. Բրյուսովի նկատած բարձր սատիրան և թե՛ նրան զարմացք պատճառող միջնադարյան հայ աղա-տախոհությունը:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսի մեջ Վ. Բրյուսովը տեսնում է հայ ժողովրդական իդեալների մարմնացումը: Դավիթի կերպարը հայ ժողո-վրդի լավագույն ստեղծագործություններից մե-կըն է: Նա այն ուժեղ, անվախ, քաջ, ազնիվ ու

արդարադատ հերոսն է, որի մեջ Հայ ժողովուրդը
 գրեթե է կատարյալ մարդու մասին ունեցած
 իր հասկացողությունները: Դավթի պարզությունը
 ու նայիմ շխտակությունը ավելի ևս համոզիչ
 են դարձնում նրա գեղարվեստական արվեստը,
 նրա կենսական ճամբարացիությունը: Էպոսի
 ռեալիզմը, պատմական միջավայրի պատկերա-
 ցումը, մյուս հերոսների խարակտերիստիկան
 «Սասունցի Դավիթը» դարձնում են մի գերա-
 զանց սանդղատործություն, որ մյուս արևելյան
 պոեմների հետ համեմատած՝ աչքի է ընկնում
 իր գեղարվեստական տակտով: արևելյան գույ-
 ների չափավորությամբ:

Քննադատներից մեկը Բրյուսովին համարել
 է ռուս գրականության առնական սկզբունքը
 հենց այն պատճառով, որ նրա սեռը էպոսն է:
 Վալերի Բրյուսովը սիրում է վերջինս ոչ միայն
 իբրև բանաստեղծ, որին դուր է գալիս առհա-
 տարակ բանաստեղծական երկը, այլև ուսումնա-
 սիրում է իբրև գիտնական, ցույց է տալիս դրա
 անմահության սկզբունքները: Հայ ժողովրդի
 հիշողության մեջ դարերով մնացող այդ երկը՝
 «Սասունցի Դավիթը» ո՛չ թե պատահականու-

Թյան պիտի վերադրել, այլ «Ժողովրդական
Ռուս ընդհանուր արտահայտության»։ Բնական
ընտրության միջոցով Ժողովուրդը պահել է
այն, ինչ հատկանշական է իր խառնվածքին,
մտայնությանը, հասարակական աշխարհայաց-
քին։

Ինչպես Ֆրիկը, այնպես էլ հռչակավոր հայ
աշուղդությունը իր ուժը քաղել է Ժողովրդական
ակունքներից։ Միջնադարյան պոեզիայի լավա-
դույն տրադիցիաներն անցել են հայ տաղանդա-
վոր աշուղներին, որոնց մեջ Սայաթ-Նովան, Վ.
Բրյուսովի կարծիքով, համամարդկային արվես-
տագետներից մեկը կարելի է համարել իրրև
խոսքի վարպետ, իրր նուրբ երանդների նկարիչ։
Սայաթ-Նովան այն դեմքերից է, որով պետք է
պարծենա ողջ Ժողովուրդը։

Ինչպես տեսնում եք, հայ դրականության
միալար սկզբունքը, տարրեր դարերը իրար հետ
կապող զոդը Բրյուսովը համարում է ստեղծա-
դործական այն լիցքը, որ նախ տեղականը
բարձրացնում է մինչև հանրամարդկայինը, և
ապա անձնականը տանում է դեպի Ժողովրդայ-
նություն։ Հենց այդ ստեղծադործական լիցքի

պատճառով գրական ուսուցիչը շատե՛րմ է այդ պոեզիայի ուղիղ ճանապարհը և գրան մուտքի տոմս տալիս ողջ մարդկութեան մտավոր դանձարանի համար:

Իր նամակներից մեկում Մաքսիմ Գորկին վալերի Բրյուսովի դիտական դեմքի մեծագույն արժանիքը համարել է այն, որ նա «անցյալի մեջ խոր թափանցելու նուրբ և հազվագյուտ ջնորհք ունի»:

Իր այդ հազվագյուտ ջնորհքը Բրյուսովը դործադրել է ոչ միայն հայ գրականութեան, այլև հայ պատմական հոսանքի դնահարուստ համար:

III

Հետաքրքրական է առաջին հերթին իմանալ, թե ինչո՞ւ է հայ պատմութեամբ զբաղվել վալերի Բրյուսովը:

Նա խոստովանել է, որ Հայաստանի ուսումնասիրութեանը իրեն պարզեւել է մեծագույն հողեկան բախականութուն, որովհետեւ իբրեւ պատմագետ, իբրեւ դիտութեան մարդ ինքն այդ-

տեղ դառել է մի ամբողջ ինքնուրույն աշխարհ,
որի մեջ բազմաթիվ հետաքրքրական, բարդ
հարցեր արթնացրել են իր գիտական ուշադրու-
թյունը: Բայց գիտնականի հետ միասին կար
նաև հայրենասեր Բրյուսովը, այն մարդը, որ
ուզում էր ճանաչել իր դրացիներին, որոնց
հետ միասին պաշտպանում էր մեծ հայրենիքը
գերմանական իմպերիալիզմի դեմ: 1917 թվա-
կանին դրած «Ռուս նոր հիմնը» հոդվածի մեջ
նա պաշտպանում է ժողովուրդների ներաշխար-
հյունը, նրանց միասնական աշխատանքը: Նկա-
տել են, որ Բրյուսովը այդ հոդվածի մեջ բարձ-
րացել է «խսկական ժողովրդական հայրենասե-
րության» աստիճանին:

1916 թվին Հայ պատմությամբ զբաղվելով՝
Բրյուսովն արդեն բոլոր նախադրյալներն ունեւր
Հայ ժողովրդին հասկանալու և նրա դարավոր
քաղաքական-կուլտուրական աշխատանքը գնա-
հատելու համար: Հայ պատմությամբ զբաղվելն
ուներ նաև զուտ գրական նպատակ. Բրյուսովն
իր նշանավոր «Առաջաբանի» մեջ խոստովանում
է, թե թուրքիկ կերպով է տվել Հայ գրակա-
նությունը պայմանավորող պատմական հան-

դամանքների նկարագիրը և խորատանում է այդ մասին խոսել մի այլ տեղ: Այդ խոստումը կատարել է հեղինակը՝ դրելով իր «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» աշխատությունը:

Բրյուսովի կարծիքով հայ աշխարհը մեծ նշանակություն ունի մարդկության կուլտուրական պատմության համար իր անցյալի դրամատիկ մոմենտներով և իր մեծ հերոսների, հայրենասերների հոյակապ էներգարներով: Ինչպես հայ գրականության, այնպես էլ հայ սրատիության հերոսակամը Բրյուսովը տեսնում էր այն բանում, որ հայ ժողովուրդը իր երկիրը և ազատությունը միշտ ամուր ձեռքով պաշտպանել է համընդհանուր ներառչամաների դեմ:

Գյոթենն ասել է՝ պատմության արժանիքն այն է, որ նա ոգևորություն առաջ բերի. Բրյուսովը ո՛չ միայն ինքն է ոգևորվում հայ պատմության հերոսական էջերից, այլ և կարողանում է այդ ոգևորությունը հաղորդել ընթերցողին: Նալ այդ ոգևորության մեջ նա միշտ պատմական տակաւ է հանդես բերում, իր եղ-

բակացությունները հանելով աշխարհ
բից, հրաժարվելով կռահումներից և անհոշ
ցանկություններից: Բրյուսովի պատմական
տակարը բղխում է որոշ պատմափիլիսոփայական
աշխարհայացքից: Նրա մոտ պատմական իդեա-
լիզմը ծայրահեղության չի հասնում. նա պատ-
մությունը միայն անձերի գործունեություն չի
համարում, այլև հաշվի է առնում որոշ հասա-
րակական բարքեր, սովորություններ, դադա-
փարներ:

Հայ պատմագիտական աղբյուրներին և ու
Բրյուսովը նայել է այսօրվա գիտնականի՝ բարձ-
րությունից՝ մի շարք երկերի նկատմամբ ցույց
տալով խիստ վերաբերմունք: Այսպես օրինակ՝
Էյֆինի և Շոպենի հայտնի աշխատությունները
ժամանակակից գիտության տեսակետից համա-
րում է հնացած և անընդունելի: Մի շարք օտար
պատմիչների երկերն ևս որակում է՝ միտումնա-
վոր և կողմնապահությամբ դրված: Առանձնա-
պես չի համարում հռոմեական պատմիչներից ու-
մանց, որոնք տվել են Տիգրան II-ի և Հռոմի
կոիվների նկարագիրը, ծիծաղելի է դարձնում
մի շարք պատմական գործիչների պոռոտախո-

սությունը, ինչպես օրինակ՝ Լուկուլլոսի գե-
կույցը սենատին, թե կռիւ մեջ հայերից սպան-
վել են 100,000, իսկ հռոմայեցիներից՝ մի հո-
դի...

Մի քանի աղբյուրների նկատմամբ խիստ
վարկելով՝ այնուամենայնիւ Բրյուսովը մեծ
հաճույքով ուսումնասիրել է հայ պատմութեան
հիշատակարանները, հենց իր խոստովանու-
թյամբ, «մի ամբողջ գրադարան գիրք» կարգա-
յով: Ուշադրութեան արժանի է գրադարանի ու-
ժին նվիրված նրա ներքողը:

Власть, времени сильнее, затаена

В рядах страниц, на полках библиотек...

Իր պատմագեղարվեստական երկերից մեկի
տաաջաբանի մեջ Բրյուսովը գրել է, թե ինքը
աշխատել է ոչ թե հետեւել բանաստեղծի «ազատ
թռիչքին», այլ տալ պատմական ստուգապա-
տում փաստերը, «որքան որ առհասարակ կա-
րող են ստուգապատում լինել մեր գիտելիքները
անցյալի մասին»:

Նա այդպես է վարվել նաև հայոց պատմու-
թեան նկատմամբ:

Բրյուսովն աշխատել է Հայ պատմության
բոցը վեր հանել, իսկ մոխիրը թողնել անցյա-
լին: Մեծ Հափշտակությամբ են կարդացվում
նրա աշխատության այն էջերը, որոնց մեջ ցույց
է տալիս հայերի քաղաքական ամկախության
գարաշրջանները և դրա հետևանքով արվեստի,
գրականության և գիտության ծաղկումը: Հայ
ազգային կուլտուրայի զարգացման էտապները
կապելով ազատության հետ՝ Բրյուսովը գիտ-
նականից բացի քաղաքական ագիտատորի իր
ջիղն է հանդես բերել՝ ցույց տալով, որ պատ-
մության դասերն իղուր չպետք է կորչեն: Հայ
ժողովրդի ստեղծագործության մի շարք փաս-
տեր արձանագրելով՝ Բրյուսովը ցույց է տա-
լիս, որ միջնադարյան Հայաստանը իր մի շարք
քաղաքներով կարող էր մրցել Նվրոսայի և
Սոխայի փառաբանված կենտրոնների հետ: Իսկ
իր ժողովրդի լուսավորության միջին մակար-
դակով հայկական խոր միջնադարը բավականա-
չափ բարձր է եղել իր ժամանակի եվրոպական
որոշ երկրներից:

Քաղաքական անկախությունը և կուլտու-
րական օջախի գոյացումը զուգահեռաբար նկա-

բազրեւոյ՝ Բրյուսովը ցույց է տալիս, թե ինչ-
պես դարերի ընթացքում հայ կուլտուրան քոչ-
վորի պես երկրի մի ծայրից մյուսն է տեղա-
փոխվել. երբ մի տեղ հանգցրել են լույսը՝ մի
այլ տեղ է այն վառել և բոբրոքել: Քաղաքական
կյանքի հետ միասին դրականության վիճակը
պատկերացնելով՝ Բրյուսովը ցույց է տվել, որ
լավագույն հայ դրողները միշտ էլ գտնվել են ի-
րենց ժամանակի պոետական ստեղծագործության
բարձունքին: Բրյուսովը հիացմունքով է խոսում
հայ դրականության ընդհանուր միտումի՝ այն
լավատեսության մասին, որ երկրի նույնիսկ
թշվառ դրության ժամանակ հայ ժողովուրդն
ու իր դրողը ոչ թե հիասթափվել են, այլ ան-
խորտակ կամք և հույս են արտահայտել անկա-
խության վերադարձի նկատմամբ: Բայց ճշմար-
տության տուրք տալով՝ թե Բրյուսովը և թե
իր նախորդ ուսու հայասերները, օրինակ Վեսե-
լովսկին, նկատում է, թե անկախությունը
կորցրած հայությունը ունեցել է ժողովրդական
ստեղծագործության ամլության շրջաններ, երբ
իր Ֆիդիկական գոյության հոգսերով՝ զբաղված
մասսան ապրելով պատմական ցնցող դրամա՝

հնար չի ունեցել կուլտուրատեղծ շինարարու-
թյան:

Նախքան հայոց պատմությամբ գրադիելը՝
Բրյուսովն առհասարակ հայտնի էր նրանով, որ
իր ստեղծագործության մեջ խտորիզմին ամուր
բաղա էր ավել: Նա ապացուցել է մի շարք
երկերով, թե ինքը զգում է պատմության շուն-
չը, կարողանում է կենդանի կապ ստեղծել ան-
ցյալի հետ և սրտել տարբեր դարերի կոլորիտը:
Գրահանությունից զնալով գեպի պատմություն՝
Բրյուսովը Շիրկերի պես կարողանում էր օտար
պատմության փորձը դնել իր հայրենակիցների
սուաջ, նրա պես պնդելով՝ թե «նման առիթները
նման գործեր առաջ կրերեն»: Գովելով հայ
պատմության հերոսական էջերը՝ անշուշտ Բը-
րյուսովը հանդես էր գալիս մեծ չափով իրեն
սուս հայրենասեր, որ խղճի խայթ էր զգում
այն բանի համար, թե՛ ցայժմ չի լմացել իր
հարեան ժողովրդի պատմությունը և հետևա-
պես չի զնահասել պատշաճ կերպով այդ պատ-
մությունն ստեղծող ժողովրդին: «Արդեն վա-
ղուց, — գրում է Բրյուսովը, — հին Հայաստանի
բախտը կապված է մեծ Ռուսաստանի բախ-

տին. արդեն մի դար է, որ հայ ժողովրդի մի
զգալի մասը ապրում է ուռւ կայսրութեան սահ-
մաններում. հայերը մեր համաքաղաքացիներն
են... Եւ չնայած այդ ամենին՝ մենք— շատերը
մեզնից— ոչինչ կամ դրեթե ոչինչ չգիտենք հա-
յերի կամ Հայաստանի մասին»:

Հայ դրականութեան և հայ սլաւոֆիստներ
ծանոթացնելով՝ Բրյուսովն ահա այդ հայրենա-
սիրական քայլն էր անում, ցույց տալով դրա
հետ միասին Գերցենի այն մտքի ճշմարտու-
թյունը, թե քաղաքական ազատութիւնն չունե-
ցող ժողովրդի համար դրականութիւնը միակ
տրիրքունան է, որից հնչում է անկախութեան
հույսի խոսքը: Քաղաքական անկախութիւնը
կորցրած հայ ժողովրդի քաջատանքները պատ-
մելով՝ Բրյուսովը միաժամանակ պնդում է, թե
նա «ազատ ստեղծագործութեան» մի մարզ է ու-
նեցել, և դա նրա դրականութիւնն է: Այդ հան-
դամանքի մեջ ուռւ նշանավոր բանաստեղծը տե-
սել է հայ ժողովրդի կենսունակութեան մեծ ա-
պացույցը՝ հիշատակելով Յեռի նշանավոր աֆո-
րիզմը. «Այն, ինչ որ մեզ չի կարելի արգելել»:

այն, ինչ որ համատեղելի է արգելքի հետ—դա
երգն է:

Հայ ժողովրդի կուլտուրան համաշխարհա-
յին ֆոնի վրա հանդես բերելով՝ վալերի Բրյու-
սովը մի մեծ ուսուցիչ է ունեցել—դա նշանավոր
հայադեա Մառն է, որի ծառայությունները հայ
ժողովրդական դիտության համար անդին են:
Հովհ. Թումանյանը երազում էր Հայ Ակադե-
միա ունենալ Մառի դիտավորությամբ: Նրա
սիրելի անձնավորության հետ նա մեծ հույսեր
էր կապում՝ հայադիտության համար արած
նրա ծառայությունները անդնահատելի համար
րելով:

Մառը հայ ուսանողների առաջ կարդացած
մի դասախոսության մեջ ասել է, թե իր ուն-
կընդիրները հայասեր են իրենց ազգային ծա-
ղումով, իսկ ինքը՝ Մառը չիր դիտական, զուտ
թեորետիկ-դիտական ձգտումներով: Այդպիսի
մի հայասեր էր նաև վալերի Բրյուսովը: Նա
ևս, Մառի պես, ո'չ միայն ցույց է տվել հայ
ժողովրդի կրած կուլտուրական ազդեցություն-
ները, այլև շեշտել է նրա արած ծառայու-
թյունները եվրոպական կուլտուրայի, մի ժողո-

վաւրդ, որ կաւրտութեան կամուրջի դեր է կատարել Արեւմտեցի ու Արեւելքի միջև: «Հայերը — դրում է Բրյուսովը, — միջնադարի երկրորդ կիսում ի վիճակի եղան արեւելքում ստեղծելու իսկապէս կուրտութեան օջախը՝ մեն մենակ իրենց վրա առնելով «կռիւր ողջ Ասիայի հետ»:

Այդ կռիւ մեջ սպանութեան ամենաազդու աղբյուր հայրենիքի զաղաւիարն է: Այդ զաղաւիարը լոկ խոսք չի մնացել հայ կյանքի մեջ, դա իրագործվել է, մարմին ու արյուն է դարձել հայ դրականութեան ու պատմութեան մեջ: Դրականութեան մեջ նույնիսկ պատնառական բնույթ կրող շատ ստեղծագործութիւններ ջերմութեամբ են ստացել այդ զաղաւիարի շնորհիւ, մի զաղաւիար, որ կույր չէ, այլ տեսնում է իր հայրենիքի վիճակն ու դրութիւնը, զգում հայ ժողովրդի վարքի թերն ու դեմը: Հայրենիքի զաղաւիարը մեծ ժողովրդականութեամբ է ստացել հայ պոետիայի պատմութեան մեջ, որովհետեւ այդտեղ անդրադարձել է ժողովրդական ակնկալութիւններին, հույսերին և երազներին, մի խոսքով ինքնապահպանութեան զաղաւիարախոսութիւնը, օտարի հողի վրա աչք չու

նենալու, բայց սեփականը ամուր ձեռքով պաշտ-
պանելու վճռականությունը: Խոսելով հայ լա-
վադույն բանաստեղծների ժողովրդայնության,
նրանց հայրենասիրական կրեդոյի մասին՝ վա-
րկերի Բրյուսովը նկատում է. «Հայրենիքի դրու-
թյունը հարկադրում էր նրանց լինել տրեբուն-
ների, կիսամոռացված ճշմարտությունների քա-
րողիչների, արթնացնել ժողովրդի գիտակցու-
թյունը, կենդանացնել և ուղեշնչել հայրենի
երկրի նկատմամբ տաժաժ սերը, աղբի դարավոր
վերքերն ըստ հնարավորին բուժել, նրա մեջ
կոպի համար ուժ ամրապնդել և հավատ պաշտ-
պանել լավադույն ապագայի համար»: Հայ ժո-
ղովրդի պոեզիան իր ժողովրդի ոգու ճշմարիտ
արտահայտության հայելին է եղել. նրա մեջ
անդրադարձել է նույնիսկ «անհատական վշտե-
րի» քողի տակ հայության պատմական բախտի
եղևէջները, հայրենիքի ուրախության և տխրու-
թյան փաստերը:

Գրականությունից պատմության անցնելով՝
վարկերի Բրյուսովը ցույց է տալիս հայ գրակա-
նության պատմականությունը, այսինքն այն, որ
հերոսությունը իշխող դադարիար է գրականու-

թյան մեջ, նույն հերոսությունը տիրապետող
գործ է պատմության մեջ:

Մոռանալով Դավիթբեկներին, Աղասիներին
և զեյթունցիներին՝ Ռ. Պատկանյանը հետևյալ
սխալ միտքն է արտահայտել.

Եվ որքա՛ն որքա՛ն հայերս և դու
Պիտի կարմրինք միշտ առ ամթու,
Որ վեց դարու մեջ հայ կնոջ արգանդն
Դեռ չի հղացել հայ Գարիբալդին:

Նման սխալ միտք արտահայտել է Ստ. Նա-
ղարյանը Միք. Նալբանդյանի գործունեության
նկատմամբ: Նաղարյանն ևս Նալբանդյանին զլա-
նում է «հայ Գարիբալդի» ճանաչել, որովհետև
նա մեռել է ոչ թե զուտ «հայկական», այլ
օտար շահերի համար, «70 միլիոն ժողովրդի
առաջը առնելով»: Նալբանդյանի հետ Պետրոս-
պավլովսկի բանտում տեսակցելուց հետո՝ Ստ.
Նաղարյանը գրում է իր նամակներից մեկում.
«Ո՛հ, անտանելի ցավ, անթշկելի վերք, մեր
հայկական ցավերը մեզ բավական չէին, և այս-
պիսի ցավեր հավելցրեց մեզ վրա մեր անխո-
հեմ սիրելին, դեռին զարկելով իր անձը և մեզ
խոնարհեցնելով մեր թշնամիների առջև»:

Հայ պատմութեան այն էջերն առաջ քաշելով, որոնց մեջ հայ ժողովուրդն աչքի է ընկել իր ուղղմական ընդունակութիւններով, դրա հետ միասին Վալերի Բրյուսովը ցույց է տալիս, թե տիրապետող գիծը հայ ժողովրդի պայքարն է քաղաքական ինքնուրույնութեան համար: «Հայ ժողովրդին հատուկ է ինքնուրույնութեան ոգին», ասում է Բրյուսովը իր պատմագիտական աշխատութեան մեջ, և այդ ճշմարտութիւնն ապացուցում է բազմաթիւ փաստերով՝ սկսած հայերի կռիւց Հռոմի դեմ, մինչև սուլթանի դիտիրուր դարաշրջանը: Խոսելով արաբական տիրապետութեան դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական կռիւների մասին՝ Բրյուսովը դրա հետ միասին ցույց է տալիս, որ հենց այդ կռիւներով էլ պայմանավորուած էին հայերի ազատ շունչ քաշելու պատմական մոմենտները: Արաբների դեմ կռիւղ հայ ղեկավարների թեւովոր խոսքերից մեկը պահել է Ղեւոնդ պատմագիրը, որ սիրով կրկնում է Վալերի Բրյուսովը: «Այնքի լավ է քաջարար մեռնել հայրենիքի համար, քան քարշ տալ ամոթալի կյանք և տեսնել հայրենի սրբութիւնները ոտնակոխ»:

1916 թվին Վալերի Բրյուսովը հայ ժողովրդին մի ներբող է նվիրել, որի մեջ հետևյալ բնորոշ տողերն է գրել՝ ողնալորություն քաղելով հայ պատմության հերոսական էջերից.

..Вони стойкий, под ударом
Ваш дух не уступал судьбе...
Гранился он, как твердь алмаза;,
В себе все отсветы храня...
Носить вы вправе горделиво
Свой многовековой венок.

Իր այդ տողերով ուսու նշանավոր բանաստեղծը ասես պատասխանել է Ռ. Պատկանյանի քառատողին:

Հայի դարավոր սրտակը արդարացի պատերազմի դրոշն է, որ միշտ ծածանվել է հայ պատմության շրջադարձային մոմենտներում, երբ մեր ժողովուրդը «հարապրեն» փակել է իր անցած ուղու մի հանգրվանը և ճողաճարդի ամբողջամբ՝ քայլափոխել դեպի մյուսը՝ չընկճվելով բախտի դժխեմ հարվածներից: Այդ քայլափոխը անդրադարձել է հայ ժողովրդական պոեզիայի, առանձնապես հայ էպոսի մեջ: Այդ

տեղ դափերդված է արդարացի կռիվը՝ հայրենի
տունը ներխուժած թշնամու դեմ պաշտպանու-
թյան դադափարը: Վալերի Բրյուսովի ասելով՝
հայ ժողովրդական երգի մեջ չի հնչում Մահ-
մեդի հրամանը— «դերի վերցրե՛ք մատաղ սարը-
կահիներին», այլ այդ երգի մեջ լսվում է ար-
դարացի կռիվի դնացող սրդուն օրհնող մոր ձայ-
նը...

Իր անձնական րանաստեղծության և ողջ
մարդկության պատմության մեջ Բրյուսովը
սրտնել և դտել է հերոսականը: Նրա մոտ պազ-
շտա կլեսպատրան հանդես է դալիս իբրև մահը
սրհամարհող հերոսուհի, որ անվախ ինքնա-
սպանություն է գործում՝ սարկուհի չղաճա-
լու, իր ապատությունը չկորցնելու համար:

Վալերի Բրյուսովի համար միշտ այն մահն
է դեղեցիկ եղել, որից առաջ մեռնողը փայլել է
և ապա շունչը փչել:

Но прекрасен ясный жребий—

Просиять и умереть!

Հերոսական այդ նշանաբանը ուրև նշանա-
վոր րանաստեղծը իրադործված է տեսնում հայ

պատմութեան կարևոր մոմենտներում, երբ մեր
ժողովուրդը կյանքի և մահվան կռիվ է մղել իր
երկիրը ներխուժած բռնակալական ուժերի դեմ:

«Մեծ կրքերի և երկաթե կամքի երգիչը»
հայ պատմութեան մեջ իրեն զգում է իր հայրե-
նի ասիերում: Ռուս ժողովրդի պատմութեան մեջ
ևս նա ոգևորութեամբ երգել է նրա սխրագոր-
ծությունները: Վերհարնի հետ զրուցելիս նա
մեծ հաճույքով նկատել է այդ նշանավոր բա-
նաստեղծի հայրենասիրությունը: Այդ զրույցից
Բրյուսովի հիշողության մեջ մնացել է բելզիա-
կան ժողովրդի դավաճան, որ արել է նրա նշանա-
վոր որդին: Բելզիայի մասին խոսելիս՝ Վեր-
հարնը նկատել է. «Ղա գեղեցիկ երկիր է, Բրյու-
սով: Մի ասե՛ք, թե նա փոքր է: Պատմու-
թյունը նրան մեծ է դարձրել: Յուրաքանչյուր
թիզ հողը նրա մեջ տասն անգամ ավելի մեծ է,
որովհետև լեցուն է պատմական հուշերով...»:

Այսօր էլ բելզիական ժողովուրդը անարդ-
հիտլերիզմի դեմ պայքարելով, հարստացնում է
իր երկիրը: Վերհարնի գովերգած հուշերով:
Նման հուշերով հարուստ է համարում Բրյուսո-
վը հայ պատմութեանը ևս: Ռուս, բելզիացի,

հայ և մյուս ժողովուրդների պատմության և
 դրահանության մեջ ի՞նչն է Ռեյուտովի համար
 ամենակարեւորը, նշելին և մնայունը:— Այն, որ
 տեղական և միջազգային իրար համընկնում
 են: Տոլստոյը և ուրիշ, և հանրամարդկային
 դեմք. «Տոլստոյը,— դրում է Ռեյուտովը նրա
 մահվան առթիվ,— ամբողջ աշխարհի համար է:
 Նրա խոսքը հնչում էր թե անգլիացու, թե
 ֆրանսիացու, թե ճապոնացու, թե բուլղարի
 համար... Նրան մոտ էր ողջ մարդկությունը:
 Բայց նա սիրում էր, անդուստյ կերպով սիրում
 էր իր Ռուսաստանը: Վերջինս ողին նա ավելի
 լավ էր հասկանում, քան մի ուրիշը. նրա
 անության զեղեցիկությունը նկարագրում էր ան-
 մատչելի կատարելությունը: Եվ ի՞նչպես լավ
 է, որ նրա զերեզմանը ուրիշ անտառի մեջ է,
 հայրենի ծառերի տակ և այդ զերեզմանի թում-
 բը միահյուսվում է նրա սրտին հարազատ,
 թանկագին բնանկարի հետ»:

Ռուս դրահանության մեծերի հետ միասին
 Ռեյուտովը գովերգել է նաև այդ մեծերին ծնող
 Ռուս ժողովրդին, փառաբանելով սրա ռազմա-
 կան բնորոնակությունները, գովելով ուրիշ

վորի հայրենասիրությունը: Մտաջին իմպերիա-
լիստական պատերազմի ժամանակ Բրյուսովը
հափշտակությամբ ծափահարել է այդ դինմո-
րին, երբ վերջինս խափանել է ուսման հեծ երկերը
ստորկացնելու վիճելմյան ծրագիրը: 1915 թվին
նա ասել է՝ Թող մեռնի հին բանաստեղծը և
ծնվի նորը՝ նոր հայրենիքը երգելու համար:
Նոր հայրենիքը ազատ Ռուսաստանն է, ժողո-
վուրդների երջանիկ հայրենիքը, որի հիմնադիր-
ներից մեկին՝ Մաքսիմ Գորկուն Վալերի Բրյու-
սովը աշխատակցել է իր թե ինքնուրույն և թե
Թարգմանական աշխատություններով: Այս վեր-
ջինների մեջ առաջնակարգ տեղ է զբաղում
«Հայաստանի պոեզիան», որի խմբագիրը և զբո-
խավոր Թարգմանիչը հենց ինքը Վալերի Բրյու-
սովն է: Իր Թարգմանություններով ի՞նչ ներ-
դրում էր անում նա հայ և ուսման գրականության
մեջ:

IV

Իբրև Թարգմանիչ Բրյուսովը մի ուսանելի
տաղանդ է: Ուսանելի է այդ տաղանդը ոչ մի-

այն իր թարգմանական արվեստով, այլև նրա-
նով, որ նա նույնիսկ թարգմանությամբ քաղա-
քական գործ էր կատարում՝ հակադրվելով ցա-
րիդմի հակադդային քաղաքականությանը:

Հայ պոեզիայի թարգմանությունը ըստ էու-
թյան ուղղված էր ժողովուրդների բանտի դեմ,
այն մտայնության դեմ, թե պետության մեջ
ապրող այլադպիսները «ստարին ուսային» են
պատկանում և զուրկ են ուսանելի կուլտուրա-
կան արժեքներից:

Իր նշանավոր «Առաջարանի» մեջ Վալերի
Բրյուսովը հերքում է այդ միտքը և ցույց տա-
լիս հայ դրականության միջադդային արժեքը,
որսչ հայ դրողների վարպետությունը և այդ
վարպետության ուսանելի լինելու հանգամանքը:

Արվեստի հեռ միասին այդ կուլտուրական
մակարդակի մի այլ աղացույցը հայ ժողովրդի
ստեղծած լեզուն է, որ Ն. Մառի կարծիքով
իրափունք է տալիս նրան քաղաքակիրթ ազգերի
մեջ իր տեղն ունենալու: Մառի թեորիային հե-
տևելելով՝ Բրյուսովն ուսումնասիրում է կով-
կասյան ժողովուրդների կուլտուրան, նրանց մի-
ջոյնդիան և ցույց տալիս, թե կովկասը համա-

մարդկային կուլտուրայի օջախ է եղել այն պահուն, երբ ժամանակակից եվրոպական ազգերից շատերը իրենց կուլտուրական առաջին քայլերն էին անում: «Մի քանի դժեռ հնագույն Կովկասի քաղաքականությունից» (Մֆինքսներ և միջապաներ) խորագրով հոդվածի եզրակացության մեջ վալերի Բրյուսովը նկատում է. «Այդպիսի փաստերը ավելորդ ապացույց են այն հայացքին, որ հնագույն քաղաքակիրթ Կովկասը շատ ավելի առաջավոր էր, քան իր ժամանակակից կիսավայրենի հույն ցեղերը, և կապված էր ընդհանուր կյանքով փարավոնների և բաբելոնյան տերությունների դարաշրջանի, վերին աստիճանի լուսավորված Արևելքի հետ... Հրեա պատմիչները, որոնք այնպես կերպարանափոխել են քաղդեական ավանդությունը ջրհեղեղի մասին, պիտի որ հիշեն, որ մի ժամանակ Արարատի կողմերից էր սփռվում իրենց երկրում գիտության լույսը, այնտեղից էին սպասում իմաստասիրության ու գեղարվեստի հայտնություններ և նրբացած կյանքի դասեր: Մասսի շուրջը բնակված ազգերը հինավուրց հրեաների աչքում ա-

մենից լուսավորյալներն էին բոլոր ազգերի
մեջ^{*)} :

Իր այս հայացքներով Վալերի Բրյուսովը
Մաքսիմ Գորկու և Նիկ. Մառի հետ միասին
հակադրվում էր մեծապետական շովինիզմին և
ցույց տալիս իր խոսքի ճշմարտությունը դա-
հան-պատմական ուսումնասիրությամբ և թարգ-
մանությամբ: Հայերը ևս սկսում են թարգմա-
նել հատկապես այն ոտանավորները, որոնց մեջ
Բրյուսովը իր ատելությունն է ցույց տալիս
ցարական ճահճի հանդեպ.

Մեր խոցերի մեջ շարավ է լցված,

Մեր մարմինն ասես լիչ է աչկաբա—

Օ՛, օրվի՛ր վերջին ծածկույթդ, աստված,

Գերեզմանական անդորրի վրա...

(Թարգմ. Ո. Անուխյան) :

Թե ինչ հոգեկան բարձր հալիչ տակության
մեջ է դանվել Վալերի Բրյուսովը «Հայաստանի
պոեզիան» խմբագրելու և իր թարգմանություն-

*) «Գործ» ամսագիր, 1917 թ. №№ 5—6, էջ 125—126:

ները կատարելու միջոցին, այդ մասին մենք
ունենք մի քանի խոստովանություններ նրա նա-
մակների մեջ: Հովհ, Թումանյանին դրած մի
նամակում առանձնապես նա շեշտում է, թե ին-
քը ամիսներ շարունակ դռնվում է հայ պոեզիա-
յի մթնոլորտում և «ապրում է» դրանով: Վա-
լերի Բրյուսովին ողևորում է նաև «Հայ պոե-
զիայի» առաջ բերած հետաքրքրությունը ուս-
ընթերցողների լայն շրջաններում. ուսև կոմպո-
զիտորներից մեկը ծանոթանալով «Անուշի»
թարգմանությանը՝ պատրաստակամություն է
հայտնել օսերա դրելու:

Երբ 1893 թվին Յու. Վեսելովսկու խմբա-
դրությամբ լույս տեսավ «Армянские беллет-
ристы» ժողովածուի առաջին հատորը, ուսև
առաջավոր միտքը ողջունեց այդ նախաձեռնու-
թյունը, և հույս հայտնեց, որ կշարունակվի
այդ ձեռնարկությունը և ընթերցող մեծամաս-
նությունը ի վիճակի կլինի ոչ միայն ծանոթա-
նալու հայ արձակագիրներին, այլ և հայ բա-
նաստեղծներին, հայ պատմության և հայ կուլ-
տուրական կյանքին: Յու. Վեսելովսկու սկսած

դործը ավելի մեծ հատությամբ և տաղանդով
չարունակեց Վալերի Բրյուսովը ոչ միայն իբրեւ
թարգմանիչ, այլև իբրև պատմադեմ և քննա-
դատ :

Հենց միայն թարգմանության բնադալա-
սում խոշոր է նրա դերը, որովհետև նա ոչ մի-
այն սոսկ թարգմանություն է ավել, այլև դրա
հետ միասին հիմնադրել է գեղարվեստական
քարզմանուքյան մի ողջ թևորիւ :

Արժե ծանոթանալ դրան :

Իր նամակներից մեկում Վահան Տերյանը
գրել է . «... Եթ սխալ եք, եթե կարծում եք,
որ Բրյուսովը կամ մյուս ուրա պոետները
թարգմանիչ մեքենաներ են, որ կթարգմանեն,
ինչ որ տաք, չպետք է ենթադրել, թե ինչ ու-
տաք՝ ուրա պոետը մեքենայի նման կթարգմա-
նի. այդպիսի մի ենթադրություն նույնիսկ մի-
րափորական է պոետի համար : Պոետը մեքենա
չէ :

Բանաստեղծի այս միտքը նախ բնորոշ է իր
համար, իր թարգմանությունների դնահատու-
թյան համար, ապա անշուշտ նաև Վալերի
Բրյուսովի համար, որին նա ճանաչում էր ոչ

միայն իբրև բանաստեղծ, այլև իբր թարգմա-
ֆիչ, հենց դործի մեջ, հենց պրակտիկայում:

Այո՛, Բրյուսովը մեքենայորեն չէր թարգ-
մանում. նա ստեղծագործող էր իբր թարգմա-
նիչ և նպատակ ուներ ռուս գրականության հա-
մար նվաճումներ անել իր թարգմանությամբ:
Դեռ XIX դարի Ֆրանսիական լիբրիկներին թարգ-
մանելիս, Բրյուսովն ուներ արդեն իր թարգմա-
նական կոնցեպցիան, որ նա ձևակերպել է այս-
պես. «Իմ թարգմանությունները կատարելիս ես
առաջնորդվել եմ այն կանոնով, թե պետք է
փոխադրել ոչ միայն ոտանավորի բովանդակու-
թյունը, այլև ձևը: Երբե՛ք ես չեմ բավականա-
ցել բովանդակությունը պարզապես պատմելով,
այլ աշխատել եմ միշտ պահպանել բնագրի
ռիթմը, որոնել համապատասխան ալիտերացիա
և համահնչություն, եթե բնագրում հնչյունների
խաղ կա, հարուստ հանդը հարուստ հանգով
փոխարինել, ընտիր բառերին համադրել նույն-
պես ընտիր բառեր, և այլն: Սակայն, ինչպես
և բոլոր չափածո թարգմանությունները, իմ
գիրքն ի հարկե բնագրի տեղը բռնելու հավակ-
նություն չունի և ընդառաջ է գնում ոչ թե

Ֆրանսերէն լեզուն քիչ թմացողներին, այլ Ֆրանսիական պոեզիային քիչ ծանոթներին»^{*)} :

Այս կոնցեպցիային Վ. Բրյուսովը հաճատարիմ է մնացել նաև հայ պոեզիան թարգմանելիս : Այստեղ կարեւոր է հաշվի առնել երկու մոմենտ . նախ՝ բանաստեղծության թարգմանիչը պետք է շնորհք ունենա, բանաստեղծ լինի, կարողանա բովանդակությունը շարժման մեջ դնել, այսինքն երկի ձևը ցույց տալ : Բայց դրա հետ միասին կա նաև մի այլ հանդամանք, այդ սուրեկտիվ մոմենտը — բանաստեղծ լինելը դուրսիս հանդիմանալով, թարգմանիչը պետք է թարգմանի տաղանդ ունենա, կարողանա որևէ պոեզիա հարադատորեն ցուցադրել և ոչ թե սեփական «գեղեցիկը» փաթաթել օտար հեղինակի վզին : Այս վերջին ձևով էր թարգմանում Վյաչեսլավ Իվանովը, ուստի և նրան չի հաջանում Բրյուսովը, թեև նրան համարում էր աչքի ընկնող բանաստեղծ :

Վալերի Բրյուսովը թարգմանությունը բարդ

^{*)} «Французские лирики XIX века», пер В Брюсова, стр. VI.

ստեղծողորձական աշխատանք էր համարում :
 Եթե թարգմանիչը ոտանավորի լմաստի հետ
 միասին պետք է վերաբրտադրել նրա չափը,
 հնչյունադիրը, ապա ուրեմն պարտավոր է նաև
 վերաբրտադրել ոտանավորի շարահյուսական կա-
 ուցվածքը, պատկերների ներքին դինամիկան :
 Այդ բոլորը նա կարող է անել որոշ օրեկտիվ
 մոտեցում ցույց տալով աշխատանքին, ջանալով
 հասկանալ օտար հեղինակին իրեն դիտնական,
 իբրև քննադատ :

Հենց այդպիսի մի թարգմանիչ էր Վ. Բրյու-
 սովը, որ ամենից առաջ ձգտում էր լմբռնել
 տվյալ երկի «ներքին էությունը» և ստեղծել
 մոտավորապես համարժեք մի դործ : Մոտավո-
 րապես ենք ասում, որովհետև այդտեղ ոչ այն-
 քան բովանդակության ճշտությունն է կարևոր,
 որքան բանաստեղծության տոնը և տրամադրու-
 թյունը պահպանելու հանդամանքը : Այս վերջին
 արվեստին տիրելու պատճառով էլ Բրյուսովը
 ստեղծել է անգերազանցելի թարգմանական դոր-
 ծեր, որոնք պատիվ են բերում թարգմանչի
 դրականադիտական հոտառությանը : Մենք սե-
 սանք, որ Փրանսիական պոեզիայից թարգմա-

նություններ անելով՝ Վ. Բրյուսովը իր դերքը
առաջարկում էր այդ դրահանութեանը զբիչ ծա-
նոթներին», մինչդեռ իր «Հայաստանի պոե-
զիան» բանաստեղծը առաջարկում է նաև հայ
դրահանութեան իրադեկներին. «... նույնիսկ,—
դրում է Բրյուսովը,— հայ պոեզիայի բնադրնե-
րին ծանոթ մարդկանց համար թերևս անհե-
տաքրքրի էի լինի կարդալ նույն ոտանավորները
այն մեկնութեամբ, որ աշխատել ենք տալ
դրանց մենք՝ ռուս պոետներս, որ մեր առաջ
գրված խնդրին մոտեցել ենք ամենայն լրջու-
թյամբ, ամենայն ուշադրութեամբ, ամենայն
սիրով»:

Տեսե՛ք թարգմանչի խոտապահանջությու-
նը — լրջություն, ուշադրություն, սեր: Դա
բնորոշ է Բրյուսովի ողջ աշխատանքի մեթոդի
համար. հափշտակությունը, սերը նրա մոտ
կարակացություն է և ոչ թե նախադրյալ: Նա-
խադրյալը աշխատանքի նկատմամբ լուրջ, ու-
շադիր վերաբերմունքն է, այն օրեկախիվիզմը,
որ ամեն մի դիտութեան, ինչպես և քննադա-
տութեան նախադրյալն է: Բրյուսովի կարծի-
քով այդպիսի լրջութեամբ, ուշադրութեամբ և

սիրով է թարգմանվել Աստվածաշունչը հայերեն, ուստի և նա դարձել է թաղուհի ամենայն թարգմանությանց: Լավագույն թարգմանությունն այն է, երբ բնագիրը և թարգմանությունը կոնգենիալ են: Բրյուսովի նախորդներ պիտի համարել այնպիսի թարգմանիչներ, ինչպես Ֆոսսը, Ուլանդը, Վիլհելմ Շլեգելը, Ժուկովսկին, մարդիկ, որոնք օտար դրականությունը յուրացրել են, դարձրել դրեթե հարազատ, հայրենի դրականություն:

Բրյուսովն, ինչպես տեսանք, այն կարծիքն ուներ, թե թարգմանությունը բնագրի տեղը չի կարող բռնել: Բայց դրանից նա չէր հետևցնում, թե թարգմանիչը չսկսեք է ձգտի համարժեք դործ տալ: Այդ ստեղծագործական ձգտումը լավագույն թարգմանության նախապայմանն է: Ժուկովսկին ավելին է ասել. «Նա մրցում եմ բնագրի հետ, — դրում է նա — և աշխատում եմ տալ առավել բարձր բանաստեղծական դործ, քան բնագիրը»:

Թումանյանն էլ այն կարծիքն ուներ, թե բնագրին համարժեք թարգմանություն առհասարակ գոյություն չունի: Բայց նա իր թարգ-

մանական պրակտիկայով մի քանի համարժեք,
կամ գրեթե համարժեք գործեր է ստեղծել և
ցույց տվել, որ թարգմանական Փաթալիզմը դե-
տականորեն անհիմն է: Ճիշտ է, Պուշկինի
«Ջրահեղձը» կամ «Ջմբան երեկոն» բնագրի մեջ
գերազանց ստեղծագործություններ են, բայց
նրանց հայերեն թարգմանությունն ևս գրական
ստորոտ չէ, այլ բարձունքին մոտեցող երկեր:
Նույնը կարելի է ասել Հովհաննիսյանի «Անգրա-
դետի» և «Երգչի անեծքը» թարգմանական
ստեղծագործությունների մասին, որոնք որոշ
դասադրքերի մեջ մտել են իբրև հայ պոեզիայի
ինքնուրույն գործեր: Խոսելով Հովհաննիսյանի
և Թումանյանի թարգմանությունների մասին՝
Բրյուսովը նկատում է, թե նրանք իրենց մայ-
րենի գրականությունը տվել են մի քանի գերա-
զանց թարգմանություններ: Առանձնապես Թու-
մանյանի թարգմանությունները Պուշկինից՝ Վա-
լերի Բրյուսովը շատ է գովում, նկատելով թե
այդ թարգմանությունների մեջ «թույլում է
բնագրի ոգուն զարմանալի ներթափանցումը,
թարգմանելի երկի էությունը գուշակելու ըն-
դունակությունը»:

Այսինքն այս դեպքում ևս Բրյուսովը պըն-
դում է դեղարվեստական թարգմանության իր
տեսության հիմնական սկզբունքը—թարգմանի-
չը ոչ միայն բանաստեղծ պետք է լինի, այլև
սխտի ունենա թարգմանական ձիրք՝ օտար եր-
կին դրեթե համարժեք երկ ստեղծելու համար։
Իր նամակներից մեկում Բրյուսովը հայտնում է
այն միտքը, թե նույնիսկ բառացի, կոպիտ
թարգմանության ժամանակ դրում ևս բնագրի
ուժը։ Այդ զգացողությամբ նա աշխատել է
վարակել իր ընթերցողին։ Նվ դա նրան հաջող-
վել է. բայց դա միայն թարգմանչի աշխատանք
է, այլև քննադատի, մեծ կուլտուրա ունեցող
դրականագետի նվաճում։

Կիրառությունը և մյուսները պնդելով, թե Վ.
Բրյուսովը դերազանցորեն թարգմանել է հայ
սրբագրիչի երկերից շատերը, անշուշտ զգացել
են, թե նա ինչ դժվարություններ է հաղթահա-
րել։ Ի հարկե, որոշ անհաղթահարելի դժվա-
րություն էլ կա. այդ մասին խոսել է Ստ. Շա-
հումյանը՝ գտնելով, որ շատ դժվար է օտար
լեզվով արտահայտել հայ բարբառների կոլորի-

տը, օրինակ, Թումանյանի դրջի տակ այնքան
հիտն ու արտահայտիչ լոռու բարբառը:

Ինքը Հովհ. Թումանյանն ևս շատ է դրադ-
վել դեղարվեստական թարգմանության խնդիր-
ներով: Նա դժգոհ է ևղել այն բանից, որ մենք
յամ թարգմանիչ չունենք: Նույնիսկ Սաղաթյա-
նի «Դեկ» թարգմանությունը անբավարար է
համարել. «նա (Սաղաթյանը) երկի ողին ու
չունչը տվել է, —ասում է Թումանյանը, —բայց
եթե բառացի հետևելու լինենք, կտեսնենք, որ
էն չի. սխալ թարգմանած աեղեր ունի»: Այս
տեսակետը ընդհանուր առումով համընկնում է
Վ. Բրյուսովի թարգմանական հայացքներին. —
երկի բովանդակությունը չաղափաղել, պահել
դրա շունչն ու ողին: Թարգմանությունը ասա-
կու տակ գրված վարդ համարելով՝ երկունն էլ
գտել են, թե «դրեթե անկարելի» է ընադրի
«հարադատ թույլը» տալը. թարգմանչին մնում
է հարադատ մնալ մտքին, էսթյանը և բանեց-
նել հասկանալի լեզու:

Չնայած Թումանյանի թևորիական ուղորդ-
մին՝ այնուամենայնիվ նա հավանում է Բրյու-
սովի թարգմանությունները և այնպես է գովում

նրան, որ ընթերցողը համոզվում է, թե թարգմանիչը որոշ չափով վարդի հոտը զգացրել է. «...առաջին անգամն է, — գրում է Հովհաննես Թումանյանը — որ պարոն Բրյուսովը թարգմանում է վարպետի ձեռքով՝ աշխատելով հաղթել գրեթե անհաղթելի դժվարություններ՝ և ինչպես Սայաթ-Նովայի, էնպես էլ Նահապետ Քուչակի երգերը տալ ուսերեն, խորապես ճանաչելով նրանց մեծությունը և ինքնուրույն շունչն ու երանդը...» :

Վալերի Բրյուսովի թարգմանական գործը դրվել է նաև մի այնպիսի մեծ հեղինակություն, ինչպես Նիկ. Մառը: «Մենք չպետք է դարձանանք, — ասում է նա, — որ Վալերի Բրյուսովի թարգմանությունը ոչ միայն ուսու հասարակությանը նպաստել է հայ ժողովրդի գեղարվեստական ճաշակը գնահատելուն, այլև մարդկության բարձրագույն ստեղծագործության մարդում բարեկամության իդեալական հիմքն է դրել» :

Ինչպես հայտնի է, Բրյուսովը ցանկացել է մի մոնումենտալ գործ ստեղծել «Մարդկության անուրջները» խորագրով: Դա պիտի լիներ մի

բանաստեղծական էնցիկլոպեդիա, ուր պետք է անդրադառնային բոլոր ազգերն ու դարերը իրենց յուրահատուկ պոեզիայով: Այդ չիրադործված երկը պիտի ունենար խոշոր խմացողական նշանակութիւն. նա պիտի լիներ, ինչպես ասում է Բրյուսովը, «համաշխարհային պատմութեան լիրիկական արտացոլումը»: Միայն տեղ այդ երկը հեղինակն անվանել է «Դարերի հայելին» կամ «Մարդկութեան երգերը»: Պատմադիտական այս պոեզիան ցույց է տալիս, թե որքա՛ն իրեն պատրաստ էր դնում Բրյուսովը տալու ոչ այնքան օտար լիրիկայի արժաքինը, ինչքան ուրին, բնորոշ առանձնահատկութիւնը, այսինքն «ճաշակին» և «խղեային» բավարարող կողմերը, եթե խոսելու լինենք Ն. Մառի տեղիներով:

Նշանավոր թարգմանիչ Վալերի Բրյուսովը օգտադործել է տողացի թարգմանութիւնը: Երբեմն տողացի թարգմանիչները նրան սխալանքի մեջ են դրել. դժբախտաբար նա չկարողացավ վերահրատարակել իր «Հայաստանի պոեզիան» և ուղղել մի շարք սխալներ, որ նշված էին հայ մամուլում լույս տեսած գրախոսութիւններին

մեջ: 1915 թվականին, նախքան «Հայաստանի պոեզիան» լույս ընծայելը, Բրյուսովը՝ ուռւ ժուռնալներից մեկում հրատարակեց Քուչակ Նահապետի և Սայաթ Նովայի երգերից մի քանիսի թարգմանությունը: Այդ թարգմանության առթիւ մի քանի դիտողություններ արավ Հովհ. Թումանյանը և ցույց տվեց տողացի թարգմանության մի քանի սխալներ, որոնք մոլորության մեջ են ձգել Վալերի Բրյուսովին. «Ի հարկե, — նկատում է Թումանյանը, — սրանք իմ կարծիքն ու բացատրությունն են և կարող են նույնպես սխալ դուրս գալ, սակայն եթե ոչ բոլորը՝ դոնե էս կամ էն նկատողությունը կարող են ճշմարիտ լինել և դարձյալ ես հասած կլինեմ իմ առաջադրած նպատակին, որ է — թե Քուչակ Նահապետի, թե Սայաթ Նովայի և թե նրանց նմանների գործերի բառացի թարգմանությունը ուռւ բանաստեղծներին տալիս՝ սալ չատ դգուշալոր և սողուզված, քանի որ հարգելի թարգմանիչները խելի ժամանակակից հայերեն լեզուն չգիտեն, ուր մնաց նրա միջնադարյան բարբառները և գրաբարը...»:

Բրյուսովի թարգմանական աշխատանքի մեջ

Թերութեան աղքատութեան մեկն էլ տողացի
 Թարգմանութեան հետ Թարգմանելի հեղի-
 նակների ընտրութեան դործն էր։ Մաքսիմ Գոր-
 կին ևս իր «Հայ դրականութեան ժողովածուն»
 հրատարակելիս հեղինակների ընտրութեան դոր-
 ծում կաշկանդված է եղել և օգնութեան է դի-
 մել այնպիսի մարդկանց, որոնք ի չարն են դոր-
 ծադրել նրա վստահութեանը։ Հակոբ Հակոբյա-
 նի բացակայութեանը, ինչպես ժամանակին
 ցույց է տվել Ստ. Շահումյանը, ամենամեծ թե-
 րութեանն է, որ սակայն ո՛չ Մաքսիմ Գորկու,
 ոչ էլ Բրյուսովի անձնական հանցանքը չէ։ Կա-
 բեն Միքայելյանը և դրանց նմանները աշխատել
 են մտնել պատմութեան մեջ՝ օգտագործելով
 ուսու մեծ մարդկանց հեղինակութեանը. «այդ-
 նչանակում է, — գրում է Ստ. Շահումյանը, — որ
 մարդիկ այրվում են ուկրամի և ինքնադավա-
 թեան ախտով և շտապում են մտնել պատմու-
 թեան մեջ։ Որքան անախտո՞ւ և ցավալի է տես-
 նել այդ փոքրիկութեանը՝ կապված այնքան
 մեծ ու աղնիկ հոգու տեր Մաքսիմ Գորկու ան-
 փան հետ։ Ի դեպ, կապ չունի՞ արդյոք այդ

փոքրիկ ության հետ Հակոբ Հակոբյանի բացա-
կայությունը ժողովածուի մեջ...»:

Թումանյանից և Շահումյանից հետո Վ.
Բրյուսովի դործը քննադատել է նաև Մ. Գոր-
կին: Նա հատկապես չի խոսել «Հայաստանի
պոեզիայի» մասին, այլ դրա հաջորդ «Հայ պոե-
զիայի անթոլոգիայի» մասին: Սակայն Մ. Գոր-
կու դիտողությունները շոշափում են նաև Վ.
Բրյուսովի խմբագրական աշխատանքը: Ընդհա-
նուր առումով նա հավանել է «Անթոլոգիան»,
որ հնար է տալիս հասկանալու հայ պոեզիայի
զարգացման պատմությունը և դադափար է տա-
լիս նրա օրիգինալության մասին: Բայց դրա
հետ միասին երկու թերություն է նշում. նախ
«Անթոլոգիայի» բիբլիական ընդարձակությունը.
700-ից ավելի էջ. բանաստեղծություն, և ապա
հարկավոր է համարում հայկական տաղաչա-
փության մասին ծանոթություն տալ, որ պա-
կասում է թե «Հայաստանի պոեզիայից» և թե
«Անթոլոգիայի»:

Ընդհանուր առումով Բրյուսովը այն թարգ-
մանիչներից է, որ իր ամբողջ օրեկտիվի զմով
հանդերձ՝ որոշ անհատական, այսպես ասենք՝

ԲՐԵՍԼԱՎԱԿԱՆ ԿՆԻՔ Է ՂԵՆՈՒՄ ԻՐ ԹՅԱՐՂԱՄԱՆՈՒ-
 ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ: ԵՐԲ ԿՈՒԱՋԻՆ ԱՆՂԱՄ ՄԱՔՍԻՄ
 ԳՈՐԿԻՆ ԿԱՐՂԱՅԵԼ Է ՏՈՒՐՂԵՆԵՎԻ ՎՈՐԱՌՂԻ ՀԻ-
 ՀԱՄԱԿԱՐԱՆԸ, ՂՂԱՅԵԼ Է, ՈՐ ԵԹԵ ԱՅՂ ՎԵՐՔԸ
 ԻՆՔԸ ՂՐԵՐ, ԲՈՒՐՈՐՈՎԻՆ ԱՅՂ ԿԵՐԱՂ ԿՂՐԵՐ: ՄԵՂ
 ԹՎՈՒՄ Է, ՈՐ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻՆ ԿԱՐՂԱԼԻՍ,
 ՄԻ ՆՄԱՆ ԲԱՆ ԱՆՅԵԼ Է ՎԱԼԵՐԻ ԲՐԵՍԼԱՎԻ ՄԸՄ-
 ՔՈՎ Լ ԽԵՂ ԽԵՂ ՆԱ ԸՆԹԱՅՔ Է ԽՎԵԼ ԻՐ ԱՅՂ
 ՂՂԱՅՄՈՒՆՔԻՆ: ԲԱՅՂ ՂԱ ԱՅՆ ԱՆԽՈՒՍԱՎԻԵԼԻ
 ԹԹԻՍՄՈՐՆ Է, ԱՌԱՆՑ ՈՐԻ ՂՐԱԿԱՆ-ԱՍՏԵՂԾԱՂՈՐ-
 ԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ՀԻ ԿԱՐՈՂ ԼԻՆԵԼ: ԹՅԱՐՂԱ-
 ՆԻՆ ԷԼ ԿԱՐՈՂ Է ՂԻՄԱՂՈՒՐԿ ԼԻՆԵԼ Լ ՂԵՄՔ ՈՒ-
 ՆԵՆԱԼ: ԲՐԵՍԼԱՎԻՐ ԱՂԱՏԿԱՆՈՒՄ Է ՎԵՐՋԻՆԻՆ:

ԱՅՂ ԻՄԱՍՏՈՎ ՆՐԱՆ ՀԱՄ Է ՕՂՆՈՒՄ ԻՐ ԱՍԻ-
 ԼԻՂԱՏՈՐԱԿԱՆ ՄԱՂԱՆՂԸ: ՍԱԽԻՂԱՅԻԱՆ, ՈՐԱԿԱ
 ՂՐԱԿԱՆ ԱՐԻՈՒՄ, ՀՈՒՆԶ Լ ԿԵՆՂԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Է
 ԱՌԱՆՈՒՄ ԱՅՂ ՀՄՈՒՄ ԹՅԱՐՂԱՆԶԻ ՂՐՀԻ ՄԱԿ,
 ԵՐԲ ՆԱ ԱՇԽԱՏՈՒՄ Է ՎԵՐԱՐՄԱՂՐԵԼ ՈՐԼԷ ՂԱՐԻ
 ԱՌԱՆՃՆԱՀԱՏՈՒԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՄ ԱՅԱ ՈՒ ԱՅՆ ՂՐԱ-
 ԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔԻ, ԱՅԱ ՈՒ ԱՅՆ ՂՐՈՂԻ ՄԱՆԵՐՆԵՐԸ:
 ԻՐ ԹՅԱՐՂԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ՆԱ ՆԱՂԱՏԱԿ Է ՂԵՆՈՒՄ ՈՂ
 ՄԻԱՅՆ ՂԱՂԱՎԻԱՐ ՄԱՂ ԱՅԱ ԿԱՄ ԱՅՆ ԺՈՂՈՎՐՂԻ
 ԱՍՏԵՂԾԱՂՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՂԻՆԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ,

այլև խթան հանդիսանալ բնագիրը կարդալու և
 տվյալ հաճույքը կրկնապատկելու կամ եռա-
 պատկեցու: Հայ բանաստեղծների թարգմանու-
 թյան իր կոնկրետ նպատակը ավելի ևս որոշա-
 կի նա շեշտել է, երբ «Հայաստանի պոեզիայի»
 առաջաբանի մեջ գրել է, թե ձեռք վերջնական
 իդեալական նպատակն այն է, որ ուրու լեզվով
 ձեռք բերենք բնագրի միշտ վերաբաղընալու
 այնպես, որ ընթերցողը վստահամա թարգմա-
 նություններին և հավատա, թե դրանցով նա
 ծանոթանում է հայ բանաստեղծների և ոչ թե
 ուրա թարգմանիչների հետ» (ընդգծումները
 Բրյուսովինն են):

Ընդգծումները արդեն ցույց են տալիս Վա-
 լերի Բրյուսովի թարգմանական մեթոդի դիտա-
 կան արժեքը և խոստապահանջությունը: Թարգ-
 մանչից նա պահանջում էր ստեղծագործական
 մրցություն բնագրի հետ. թարգմանչի ստեղծա-
 գործական պափոսը պետք է համընկնի թարգ-
 մանելի հեղինակի ոգևորութեան թափին: Այս
 դեպքում ահա կստացվեն համահանճար՝ կոն-
 գենիալ երկեր և տվյալ դեպքում հայ երգը
 կդառնա ուրա գրականության սեփականություն:

Ստիլիպաշիայի իր իրավունքները հիմնա-
 վորելով՝ Բրյուսովը աշխատում է դրանց հիմ-
 քում դնել որոշ դրահանապետական, փիլիսոփա-
 յական հայեցողություն։ Որքան էլ այս կամ
 այն տեղային, ազդային ստեղծագործությունը
 օրիգինալություն ունենա, այնուամենայնիվ բո-
 լոր ժողովուրդների պոեզիայի մեջ կան որոշ
 սկզբունքներ, որոշ գեղարվեստական կուլտուրա,
 որ համամարդկային բնույթ ունեն և հնար են
 ստալիս օտարին հասկանալ և որոշ հարազատու-
 թյամբ վերատաղրել։ «Ազդությունը, — գրում
 է Բրյուսովը, — որքան էլ տիրաբար դնի իր
 կնիքը բանաստեղծի երկի վրա, այնուամենայ-
 նիվ բոլոր ժողովուրդների և էպոխաների ճար-
 վեստական» պոեզիայի մեջ կա ինչ-որ ընդհա-
 նուր, ինչ-որ հսկանաչափային գեղարվեստական
 կուլտուրա, որ հնար է տալիս ոտանավորները
 վերարտադրել այլ լեզվով»։

Վերջ ի վերջո ոտանավոր՝ ստեղծելն ու հաս-
 կանալը ինչ ինչ ընդհանուր եղրեր ունին, որոնց
 սուկայությունն արդարացնում է թարգմանու-
 թյան գոյությունը և դրա հետ միասին՝ արվես-
 տը։ Թարգմանությունը «մեքենայական գործ-

համարողներին» Հովհ. Թումանյանը պատաս-
խանել է, ասելով. «Զէ՞ որ բանաստեղծության
թարգմանությունը, էն էլ առանձին համ ու
հոտ, շունչ ու ոճ ունեցող բանաստեղծության
թարգմանությունը շատ է դժար ու հազվագյուտ
բան: Բանաստեղծության նույն իսկ լավ թարգ-
մանության համար ասված է, թե նա մի վարդ
է, որ ապակու տակ է դրված: Այսինքն թե
ձեք կտեսնեա, բայց բուրմունքը չեա զգալ: Ինչ-
քա՞ն շնորհք է հարկավոր, որ ո՛չ միայն հա-
րազատ ձեք ցույց տա, այլև ինքնուրույն բուր-
մունքը հաղորդի: Եվ շնորհքի հեռ ի՞նչքան
սեր...»:

Վ. Բրյուսովի մահից հետո լույս տեսան
նրա անձնական գրադարանի մասին մի չարք
ուսումնասիրություններ: Բանից դուրս եկալ,
որ նրա գրադարանի մի հարուստ բաժինը գրա-
վում էր «Հայ գրականությունը», որ երկու
պատկառելի մասերից է բաղկացած. նախ՝ գրա-
կանության պատմության, ապա՝ հայ գրողների
երկերը— ինքնուրույն և թարգմանված: Թու-
մանյանի այն պահանջը, թե թարգմանիչը շնորհ-
քի հետ միասին սեր պիտի ունենա— դա ապեա

Բրյուսովի համար է շեշտված կամ թե այդ մաքախմբը դուրս է բերված նրա թարգմանական պրակտիկայից :

Այսիննվազը մեղադրել է Բրյուսովին, թե նրա երկերից գրքի հոտ է դալիս. նրան համարել է սոսկ մի Büchermensch: Այդ պնդումը հերքվում է, թողած ինքնուրույն ստեղծագործությունը, Բրյուսովի հենց թարգմանություններով, որոնց մեջ ճիշտ է, երևում է նրա գրականագիտական կուլտուրան, բայց վերջինս չի խեղդում ստեղծագործական թռիչքը: Բրյուսովը գրքի մարդ է լավադույն իմաստով, այն իմաստով, ինչպես որ ինքը Բրյուսովը մեր Նահապետ Քուչակին դրքի մարդ է համարում, ժլատելով ոմանց կարծիքը, թե նրա ստեղծագործությունը անհատական չէ, այլ ժողովրդական է: Վիշնադարյան բոլոր քնարերգուների մեջ,— գրում է Բրյուսովը,— Քուչակը աչքի է ընկնում իր ողևորության անմիջականությամբ և անպաճառությամբ: Դա է միջի ալյոց, առիթ է տվել պնդելու, թե Քուչակը միայն ժողովրդական էր երգերի ժողովարար է, մանավանդ որ նրա բանաստեղծությունների մեջ մենք հանդի-

պիտւմ ենք մտախնայելի և ամբողջ ոտանավորնե-
րի, որոնք անպայման պատկանում են ժողովր-
դական պոեզիային: Մակայն նման հայացքը
հերքվում է Քուչակի մյուս ոտանավորների վրա
աշխարհ և կերպով նկատելի որոշ դրակարգացա-
կան (ոչ բառի վատ խմատով) դրոշմից. նա
կարող էր օգտվել ժողովրդական պոեզիայից,
իրբն նյութից, սակայն շատ բան էլ ինքնու-
րոյն և ինքնօրինակ կերպով է մշակել:

Այդ ինքնուրույնությունն ու յուրատկու-
թյունը Վալերի Բրյուսովին ևս պահել է համաշ-
խարհային դրական ժառանգությունն օգտագոր-
ծելիս՝ թե իբրև օրիգինալ ստեղծագործող և
թե իբրև թարգմանիչ: Վերջինս իր «Հայաստա-
նի պոեզիան» դարձրել է մի աչքի ընկնող հրա-
տարակություն ուս գրականութեան համար ոչ
միայն իր դրակարգացական (ոչ բառի վատ
խմատով) ունիվերսալիզմի, այլև թարգմանա-
կան տաղանդի շնորհիւ: Իսկ թարգմանիչը
պետք է շատ կարգացած, իրազեկ մարդ լինի,
տեղյակ ո՛չ միայն տվյալ հեղինակին, այլև նրա
դիրքին ո՛չ սոսկ հայրենի, այլև ընդհանուր
դրականութեան մեջ:

Հայ դրականության թարգմանությունից
առաջ՝ վալերի Բրյուսովը ցույց էր տվել իր
թարգմանական տաղանդը՝ էջի վերհարնի
ստեղծագործությունը նվաճելով ուսման
դրական համար։ Եվ կան ուսումնասիրողներ,
որոնք ցնդում են թե հենց միայն այդ թարգ-
մանությամբ Բրյուսովը իրավունք ունի ուսման
դրականության ղեկավար ուժերի մեջ մտնելու՝
անկախ իր ինքնուրույն ստեղծագործությունից։
Դեռ աշակերտական նստաբանից նա զգացել է
իր թարգմանական տաղանդը և ոչ միայն վար-
ժություններ է արել այդ ուղղությամբ, այլև
աշխատել է ղեկարվեալական թարգմանության
թերիս ստեղծել, ինչպես մեք բանաստեղծ
Հովհ. Հովհաննիսյանը։

Իբրև թարգմանությունների քննադատ՝ Բրյու-
սովը առաջնորդվում է իր այդ թերիայով։
Ինչպես ասել ենք, նա չէր հավանում Վ. Իվա-
նովի թարգմանությունները։ Իվանովի թարգ-
մանությունը կարգալիս ավելի շուտ ծանոթա-
նում էք թարգմանչին, քան այն հեղինակին,
որից նա թարգմանություն է անում։ Դրա հա-
կառակ Բրյուսովը հավանում է, ինչպես ասել

ենք, Աստվածաշնչի հայ թարգմանությունը, որովհետև այդտեղ կատարված է այն ստեղծագործական աշխատանքը, որ ցույց է տվել Նիկ. Մառը. այսինքն հայ թարգմանիչները իրենց ազգային հեթանոսական դադարիարները զուգակցել են նորամուտ քրիստոնեական աշխարհայացքին:

Ռուս հրատարակչական աշխարհում Վ. Բրյուսովը սենսացիա առաջ բերեց իր «Հայաստանի պոեզիայով»: «Պարուս» հրատարակչությունը, որին մոտ էր կանգնած Մաքսիմ Գորկին, Բրյուսովի գիրքը համարեց գրական գլուխ գործոց: «Ձեր հոյակապ «Հայաստանի պոեզիան», — գրում է «Պարուսի» խմբագրությունը, — նախանձի զգացմունք է շարժել և մեղ գրդել մեր ժողովածուներին տալու նման գեղարվեստական բարձրություն»:

Այդ գեղարվեստական բարձրությանը Բրյուսովը հասել է ոչ միայն «բրտնաջան աշխատանքով», այլև իր թարգմանական տաղանդով, որ փայլում է այնպիսի երկերի թարգմանության մեջ, ինչպես «Սասունցի Դավիթը», «Ողբ Եղեսիո»-ն, կամ այնպիսի հեինակի ուս գրականու-

Թյան համար նվաճելիս, ինչպես անմահ Սա-
յաթ Նովան է: Հայ էպոսի Թարգմանության մեջ
վ. Բրյուսովի նվաճումն այն է, որ նա կա-
րողացել է պաշտանել պերսոնաժների լեզվի
յուրահատկությունը. բոլորին չի խոսեցնում
նման տրաֆարետով, ինչպես Թույլ Թարգմա-
նիչներն են անում: Հայ էպոսի Թարգմանու-
թյան մեջ օրինակելի է նաև այն, որ վ. Բրյու-
սովը կռահել է ամբողջ երկի ողին. նա չի տվել
տող առ տող Թարգմանություն՝ առանց նախա-
պես թափանցելու էպոխայի և հայ բանավոր
գրականության պոետիկայի մեջ, ո՛չ. նա ճա-
նապարհ է բաց արել հետադա բոլոր Թարգմա-
նիչների առաջ զույց տալով ճուշտ ճանապար-
հը— տեղայինը և հանրամարդկայինը սինթեզ
անելու ստեղծագործական ջանքը:

Նշելի դործ է նաև Շնորհալու Ողբ Յդե-
սիոռ-ի Թարգմանությունը: Այդ Թարգմանու-
թյան մեջ փայլում է Բրյուսովի. դեղարվեստա-
կան Թարգմանության տեսության ճիշտ գոր-
ծադրությունը: Նա չի բավականացել պատմա-
կան երկի բովանդակության ստույգ վերաբա-
ղությամբ: Դա խնդրի մի կողմն է: Նա ձգտել

է նաեւ շատ շնորհալի ներսեսի երկի ձեւական
կողործութեամբ պահպանել. նույն խիւսիս ընտելի մեջ
տակաւ հանգիստի միանմանութիւնը — որի համար
այնքա՛ն թեր ու դեմ կարծիքներ են եղել հայ
քննադատութեան մեջ — ուստի թարգմանիչը ան-
խախտ է թողել, առանց ձանձրացնելու XX դա-
րի նրբաճաշակ ընթերցողին միջնադարյան այդ
պրիտմով:

Բայց ի հարկեւ վ. Բրյուսովի թարգմանա-
կան նշանուած Սայաթ Նովան է՝ «երգերի ար-
քան», որի մեծ տաղանդը, խորունկ սիրտը և ա-
րեւելյան փայլը նա կարողացել է հաղորդել
ուստ ընթերցողին, սիրելի դարձնել նրան, ինչ-
պես որ սիրելի է կովկասյան բոլոր ժողովուրդ-
ներին: Թարգմանիչը կարողացել է ցույց տալ
Սայաթ Նովայի օրիգինալութիւնը, բաց անել
նրա «իմ գիրը ուրիշ գրեն է» պնդումի գեղար-
վեստական խորունկ իմաստը: Ինչպես Քուչակի,
այնպես էլ Սայաթ Նովայի մեջ թարգմանիչը
բանաստեղծի «երկնատուր ձիւղի» հետ միասին
շեշտը դրել է նաեւ նրա գրականացական դար-
դացման վրա՝ նրան համարելով միջնադարյան
գրականութեան դադաթնակետ և նոր հայ գրա-

կանուխյան հիմնադրանքից մեկը, որ հայ դրամ-
կան արժեքները տեղայինից տանում է դեպի
հանրամարդկայինը: Տեղայինը կրոնի և ֆեոդա-
լիզմի ճնշման ռեալիստական պատկերացումն է,
հանրամարդկայինը՝ մարդ արարածի ազատու-
թյան դրվատումը, ամեն տեսակ կաշկանդում-
ների վտարումը: Այդ իդեոլոգիական արժեքից
բացի, Վ. Բրյուսովը բաց է արել նաև Սայաթ
Նովայի դեղարվեստական ներկայնակի օրիդի-
նայությունը: Սայաթ Նովայի արվեստը բարձր
է, որովհետև նա յուրացրել է արևելյան ժողո-
վրդական բանաստեղծության ոգին և իր եր-
դերը տողորել է բարձր ժողովրդայնությամբ:
Բրյուսովը Սայաթ Նովային անվանել է «նրբե-
րանդների երգիչ», ցույց տալով որ նրա երգերի
սրտաքին միանմանության տակ թաքնված է
հանրամասնների այնպիսի օրիգինալություն, որ
յրան դարձնում է դեղարվեստական դաստիա-
սակ ո՛չ միայն հայ, այլև ընդհանուր դրամա-
տիկյան պատմության մեջ:

Ինչպես տեսնում եք, Վ. Բրյուսովը իբրև
'արդմանիչ' դեկավարում է որոշ ֆեոդալիստա-
ան կոնցեպցիայով: Այժմ տեսնենք այդ կոն-

ցեպցիայի առանձնահատկությունները, որոնք
թեղադրությամբ նա մոտեցել է հայ կուլտուրա-
յի գնահատությանը:

V.

Հատկապես մեծ է նրա երախտիքը Պուլիկինի
գրական ժառանգության ո՛չ միայն մեկնու-
թյան, այլև լայն ժողովրդականացման մեջ:
Լայն ժողովրդականացմանը նպաստում էի
քննադատի ջերմ վերաբերմունքը դեպի քննե-
լիք նյութը, հստակ կողմնորոշումը տվյալ
խնդրի նկատմամբ և իր տրամադրությամբ ըն-
թերցողին վարակելու ուժեղ կամքը: Տուս-
տոյի թաղման հանդեսին նա նկատում է,
որ ցարական սրաշտոնեությունը աշխատում է
չուփից զրկել ռուս երկրի մեծ գրողի հուշարկա-
վորությունը, — այդ ճղճիմ դիտավորությանը
Բրյուսովը հակադրում է Տուստոյի մեծությու-
նը՝ հետևյալ դիֆիրամբը գրելով. «Դա Տուս-
տոյն է, այն մարդը, որ իր խոսքի, իր մտքի,
իր կամքի մոզական ուժով իր՝ դարի ոգու վրա
իշխել է: Դա ո՛չ միայն մի սերունդի, ո՛չ միայն
մի երկրի, նույնիսկ ոչ միայն մի կուլտուրայի,
այլ մեք ժամանակի ողջ մարդկության մտքերի
և կասկածների արտահայտիչն է: Պատկած է նա

այստեղ իր սխրագործությունը կատարելուց հետո, կտակելով մարդկանց դեռ երկար դարեր խոր թափանցելու իր թողած խոսքերի մեջ, բաց անելու նրանց զաղտնախորհուրդ իմաստը, որ ինքը հաղիվ է կարողացել ակնարկել:

Այդպես է միշտ քննադատ Բրյուսովը. որեւէ նյութ նա իր տեսողության դաշտի մեջ է առնում ժամանակի և տարածության լայն մարշտորներով, հակադրելով, զուտ մանկավարժական իմաստով, մեծությունը փոքրության, անմահությունը մահկանացության, շնորհքը անշնորհքության հետ: Տոյստոյի մեծությունը դեմ առ դեմ կանգնեցնելով «համառուական հարեցողի» (=ցարի) կառավարության հանդեպ, Բրյուսովը ցույց էր տալիս ոու երկրի և իր դրողի տեսակարար կշռի վիթխարիությունը և անշնորհ սպառտնեության չնչինությունը: Այդ հակադրությունից ընթերցողի մտքի մեջ առաջ էր դալիս մի սպանիչ եղբայացություն, որ գրական քննադատության ժանրը սերտ կապում էր բաղաձայն հրասպարակախոսության հետ:

Այնպե՛ս լալդը Բրյուսովին մեղադրել է սպառնալից սառնության համար, մինչդեռ ոու

քննադատական գրականության մեջ նա հանդի-
 սացել է հիշված շկուլայի ամենախիստ քննադա-
 տը, որ ցույց է տվել «կյանքի դժացմունքի
 բացահայտությունը» և գրականայնության տիրա-
 կալությունը, «գրքերի գերիշխանությունը» գրա-
 մեջ: Իրբև բանաստեղծ՝ պառնասյան արվեստին
 նա հակադրել է բարձր քաղաքացիական պոե-
 տիան, դրսևորել է նոր քաղաքի եռ ու զեռը,
 կենդանացնելով մի քանի հնամենի ժանրեր, նը-
 րանց մեջ նոր շունչ մտցնելով: Նույն իսկ ան-
 ցյալի մասին գրելով՝ Բրյուսովը ելնում է ներ-
 կայից: Այդ ամբողջ վերելքը նրա ստեղծագոր-
 ծության մեջ՝ առաջին հերթին պայմանավոր-
 ված էր այն հասարակական վերելքով, որ ծա-
 վալվել էր Ռուսաստանում 20-րդ դարի առաջին
 երկու տասնամյակում:

Այդ երկու տասնամյակում էլ նա գրել է իր
 լավագույն քննադատական գործերը, միշտ խո-
 սելով այն գրողների և երկերի մասին, ոքոնք
 ապրելու իրավունք ունեն: Հասարակական վե-
 րելքի պահուն էլ ռուս բանաստեղծը խոսել է
 հայ գրականության մասին, տալով մի շարք
 գնահատականներ, վճիռներ, որոնք մինչ օրս էլ

Հիմնականում չեն կորցրել իրենց արժեքը: Այդ արժեքը ավելի լավ հասկանալու համար մենք պետք է տեսնենք այն քննադատական կոնցեպցիան, որ դրա համար հիմք է ծառայել:

Բրյուստովը իբրև մտածող այն առանձնահատկությունն է ունեցել, որ ինչ բանի ձեռք է տվել, աշխատել է այդտեղ ճշտություն ներդրել, թեորիական ընդհանրացումներ անել: Նույնպես է վարվել նաև Բնագիտությունը իրենվ գրական ժանր գիտելով, և այդ ժանրի նյութը և սահմանները որոշելով:

Քննադատությունն այնպիսի և սահմանների մասին մի թեւովոր ափսոսելի ունի վալերի Բրյուստովը — «Քննադատն այն Ահարոնն է, որ Մովսեսի աստվածային խոսքն է փոխադրում մյուսներին»: Այստեղ կարեւորը քննադատի հասարակական դերի շեշտումն է, արվեստի մասնաշաղկապի նախադրումը նրա աշխատանքը: Արվեստը նա մասնաշաղկապնում է՝ ավելի շուտ, քան մյուսները, գտնելով դրական երկի «գեղարվեստական ֆոկուսը» (Տոլստոյ), այսինքն ոչ միայն դրա իդեան, այլ և արտահայտութեան յուրահատկութունը: Ֆոկուսը գտնել

—նշանակում է ոչ միայն մանրուքներ նշել և մանրամասներ սրբագրել, այլև հեռանկարներ տալ և ուղիղ ճանապարհը ցուցնել: Այս վերջին բաժնում փայլել է Բրյուսովի ընդհանրացումներ անելու ընդունակությունը: Մովսեսի խոսքը փոխադրող Ահարոնը, անշուշտ, թարգմանչի տաղանդ ունի. նա ձգտում է ընադրի— Մովսեսի խոսքը հարազատությամբ վերադրողը: Յան շատ թարգմանություններ— կան շատ քննադատություններ. լավագույնը— Մովսիսի խոսքը հարազատ վերադրողըն է:

Բայց դա չի նշանակում, որ Բրյուսովն ընդունում է, թե քննադատը դեղադետի սոսկ արձագանքն է: Ոչ: Քննադատը ոչ միայն գտնում է գրողի անհատականությունը և տողորվում նրա անմեռ հատկություններով, այլ և նա կարողանում է դա հաղորդել մյուսներին, նրանց մեջ էլ առաջ բերել մտքեր. ապրումներ, կամ արտահայտություններ: Տվյալ դեպքում կարևորը վերջինս է. հենց դրանով էլ նա տարբերվում է «խորիմաստ ընթերցողից», որ իմանում է, բայց չի հաղորդում. մյուսներին չի տանում իր ետևից, չի վարակում: Որոշ ժողովուրդների

քննադատական բաժինը վարելով, Բրյուսովը
կարողանում էր այդտեղ աշխույժ առաջ բերել,
ուշադրություն դրամել: Ջարմանալի չէ, որ
Մաքսիմ Գորկին նրան հրավիրում է նման աշ-
խատանքի համար իր խմբագրությամբ հրատա-
րակվող մի հակախմայերիալիստական ժուռնա-
լում:

Մաքսիմ Գորկին Բրյուսովին հրավիրելով իր
ժուռնալին («Летопись») աշխատակցելու, նախ
գլխավոր, որ նա որոշ քննադատական մեթոդ ու-
նի, և ապա՝ շատ լավ զգալ էր տալիս, որ այդ
մեթոդի մի քանի կողմերի հետ ինքը համա-
ձայն չէ: Բայց այնուամենայնիվ Գորկին օգտա-
կար էր համարում Բրյուսովի աշխատակցու-
թյունը, որովհետև նախ՝ ոուս բանաստեղծը
հիմնականում կողմնակից էր արվեստը առաջա-
վոր գաղափարների բերան դարձնելուն, երկ-
րորդ՝ նա թեքում էր ցույց տալիս դեպի գրա-
կան ռեալիզմի պաշտպանությունը և, վերջա-
պես, երրորդ՝ նա շնորհք ուներ ստեղծագործա-
րան քննադատության մեջ, շնորհք ուներ նույն
խակ որևէ ուշադրությունից վրիպած հեղինակ և
երկ՝ ուշադրության կենտրոն դարձնել: Վալերի

ԲՐԵՅԼԱՍՈՎԻ ՀՈՐԵԼՅԱՆԻ առթիվ եղած տոնակա-
տարութեան ժամանակ շնչովեց այն հանգաման-
քը, որ նա նպաստել է ՏՅՈՒՄԵԼԻ բանաստեղծա-
կան դեմքը պարզելուն, որից հետո միայն ըն-
թերցող հասարակութեան լայն շրջանների հա-
մար նա դարձել է ուշադրաւ բանաստեղծ:

ԲՐԵՅԼԱՍՈՎԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻԳ պահանջում
էր, որ նրանք իրենց «արհեստը» իմանան, ինչ-
պես որ երաժիշտներն ու նկարիչները իրենց
«արհեստի ալիքները» դիտեն և առանց դրա-
նահնարին է որևէ ստեղծագործութիւն: ԲՐԵՅԼ-
ԱՍՈՎԻ՝ Պիտարևի հակառակ՝ շարունակ հաշիւ է
առնում «ստեղծագործութեան մեխանիկան»
աշխատում էր դիտակցական վերաբերմունք ըս-
տեղծել դրա նկատմամբ թե հեղինակների և թի-
ւնթերցողների մեջ:

Քննադատական դարձողների միջև կողմորոշ-
վելու համար ԲՐԵՅԼԱՍՈՎԻ ունի էսթետիկական
որոշ կշռաչափ: Որո՞նք էին դրա հիմքերը
Նախ՝ արվեստի և իրականութեան փոխհարաբե-
րութեան մեջ նա շնչով զննում էր վերջինիս վը-
րա: Ապա՝ իրականութեան ցուցադրութեան մե-
նա կողմնորոշվում էր դեպի տիպական վերաբե-
րում:

անդրությունը՝ բացառիկը համարելով երբեմն
անկալի, բայց ոչ նորմատիվ անհրաժեշտու-
թյուն:

Գրական ուղղությունների խնդրում Բրյու-
ստովը նեղմատություն չունի. նրա իդեալն էր
սեպարիզմի և սոմանաիզմի այնպիսի մի սինթեզ,
որ այդ երկու ուղղությունների դրական, առանձ-
նահատկություններն ընդգրկեի՝ խուսափելով մի
կողմից նատուրալիզմից, մյուս կողմից՝ տեղոր
Փանտաղիայից: «Շենց որ արվեստը կարվում է
երականությունից, — ասել է Բրյուստովը 1911
թվին, — նրա երկերը զրկվում են մարմնից և
պայանից, թռչնում են և մեռնում»: Թռչել դե-
պի երկինք, մոռանալով զիտելն ու կշռադատե-
լը՝ նշանակում է տալ երկեր, որոնք և՛ անկեն-
դան են, և՛ նմանողական:

Արվեստի այդ երկու թերությունները — ան-
կենդանության և նմանության դեմ իր ամբողջ
կյանքում կռվել է Բրյուստովը իրեն քննադատ և
խմբագիր: «Գեղեցիկը» և «արամարանականը»
նրա մոտ ոչ թե հակոտնյաներ էին, այլ իրար
լրացնող դադափարներ: Թռիչքը պետք է կա-
տարվի որևէ ամուր հողի վրայից. «Բանաստեղ-

ծը միշտ, — ասում է Բրյուսովը, — իբր Անթեյ
ուժեք է քաղում դեթ երկրին հպվելով» (В.
Брюсов. «Далекие и близкие», стр. 177): Երկ-
րին հպվելը, իրականության մաս լինելը երբե-
քի կաշկանդում տաղանդավոր դեղապետին նրա
ստեղծագործական թուլչքի մեջ, չի կաշկանդու-
նոր, անսպասելի պոստից դիտելու այդ նույն ի-
րականությունը, երբեմն նույնիսկ Փանտառտի-
կական կոմբինացիաներ անելով փորձի սահման
ներում: Այդ իմաստով օրինակելի արձակագիր
ներ են, ըստ Բրյուսովի, Բալլաքն ու Մաննդա-
լը, մանավանդ վերջինս, որ «իր ստեղծագոր-
ծության շատ կողմերով հարում էր ուսմանսիկ
ներին»:

Ձնայած այն բանին, որ ինքը Բրյուսովը
սիմվոլիզմի, կոլմնակից է եղել տարիներ շարու-
նակ, սակայն այդ ուղղության ծայրահեղու-
թյունների հետ նա երբեք համաձայն չի եղել
նույնիսկ Փրանսիական սիմվոլիզմի ներկայացու-
ցիչներին ուն հասարակությանը թարգմանորե-
ծանոթացնելու մամանակ նա չի դադարում մ-
բանի քննական դիտողություններ անել, որոն-
սուր ծայրն ուղղված էր սիմվոլիզմի հակառեմ-

խոստական մի բանի առանձնահատկությունները
լեւմ : Բրյուսովը Ֆրանսիական մի երկու սիմվո-
լիստից նեղանում է այն բանի համար, որ նը-
սանք ուսմանտիպի «սուրյեկտիվ լեզուն» բա-
նեցնելով խորթնաբան են դարձել անհատականալի
լինելու չափ : Ուսմանք էլ ընկել են մի այլ ծայրա-
հեղուկյան մեջ, փոխանակ արվեստի «աղղային
սրապիցիաներից» ելնելու, նրանք ստեղծել են
ինչ որ անհոյ կոսմոպոլիտիզմ : Ֆրանսիական
սիմվոլիզմի երրորդ թերությունը Բրյուսովը
համարում էր ստեղծագործական քմահաճույքը,
որի դեմ հենց բողոքում էին նույն Ֆրանսիայում
այսպես, կոչված «ուսմանական դպրոցի» ներկա-
յացուցիչները, քմահաճույքին հակադրելով ան-
տիկ արվեստի օրինաչափությունը :

Ո՛չ միայն Ֆրանսիական սիմվոլիստների,
այլ և իր հայրենի, ուսսական սիմվոլիստների
մի բանի ստեղծագործական միտումները Բրյու-
սովի սրտովը չէին : Նա չէր հավանում ոչ միայն
Վ. Իվանովի թարգմանական մեթոդին, այլ և
նրա սիմվոլիզմի կրոնական թեքումին : 1910 թվի
մարտ ամսին Վալերի Բրյուսովը գրում է իր
հիշատակարանում. «Մոսկվա էր եկել Վյաչ.

Իվանովը: Սկզբում մենք չառ բարեկամացանք:
Հետո նա «էսթետիկայում» մի ղեկուցում տվեց
սիմֆոլիզմի մասին: Նրա հիմնական միտքը այս
էր, թե՛ արվեստը պետք է ծառայի կրոնին: Նա
խիստ առարկեցի: Այստեղից էլ դժտություն ա-
ռաջացավ: Վյաչ. Իվանովի կողմն անցան Բելին
և Էլիսաբ. . .»: Ավելի խիստ է եղել Վ. Բրյուսովի
վի վերաբերմունքը սիմֆոլիստների նկատմամբ
Հոկտեմբերյան ուղղությանից հետո: Նրանց սու-
բեկտիվիստական լիրիկան, հասարակական և
քաղաքական խնդիրներից փախուստը, Ֆորմա-
լիզմն ու արհեստականությունը, մի խոսքով՝
նրանց «գրականությունը պրականության հա-
մար» սկզբունքը Բրյուսովը խիստ մտրակել է:

Ինչպես տեսնում եք, սիմֆոլիզմը իբրև կա-
պիտալիզմի ճահճացման շրջանի գրական արտա-
հ, տություն իր մի քանի թերություններով չի
գրավել Վ. Բրյուսովի համակ սիրտը: Ծիշտ է,
նա տուրք է տվել այդ ուղղությանը, որոշ ժա-
մանակ ղեկավարել է նրա ընթացքը, խմբագրել
է սիմֆոլիստական ժուռնալներ, բայց միշտ Մե-
րեթկովսկիները նրան համարել են խորթ տարր,
որ չի ծախահարում անվերապահ կերպով իրեն:

սյաշտապանած ինտուիտիզմը, կրոնը, անգլիաակ-
ցականի կուլտը, ինդիվիդուալիզմը, պեսսիմիզ-
մը և ֆորմալիզմը:

Սխմմիւլիստների հետ միասին Վ. Բրյուսովը
ֆորմալիստների դեմ ևս առարկություններ է
ունեցել. նա համաձայն չէր սրանց հետ, թե դը-
րական երկի մեջ սոսկ պրիոմներ պետք է տես-
նել, պրիոմներ, որոնց միջոցով մշակվում է
բառական մատերիալը: Նա չէր ընդունում նը-
րանց պես, թե դրականությունը գեթ մի «ար-
հեստ» է, տեխնիկական հնարների մի հավա-
քույթ: Իր լավագույն քննադատական գործերի
մեջ Վ. Բրյուսովը, ի հարկե, դրադվել է ար-
վեստի տեխնոլոգիայով, բայց դա նպատակ չի
դարձրել, այլ միջոց արվեստի սոցիալական,
պատմական և լեզվագրական արժեքը ցույց տա-
լու համար: Ֆորմալիստների պես արվեստի
տեխնոլոգիան նա «հավերժական կատեգորիանե-
րի» համադրումար չի դարձրել, այլ պնդել է,
թե՝ արվեստի տեխնիկային վերաբերյալ «ուս-
մունքները պատրաստի տված-վերջացած չեն,
այլ դրանք զարգանում են մշտապես և յուրա-
քանչյուր սերնդի առաջ կանգնած են հերթական

տեխնիկական խնդիրներ, որոնք պետք է լուծ-
վեն» («Пушкин». Сборник первый, стр. 101):

Վերջ ի վերջո քննադատ Բրյուսովը, ինչ-
պես և բանաստեղծ-Բրյուսովը ժառանգել է ողու
կլասիկական գրականության, հասկապես Բե-
լինսկու և Պուշկինի ժառանգությունը, և այն
ժամանակ, երբ նա գրում էր «Հայաստանի պոե-
զիայի» իր նշանավոր «Առաջաբանը», նա մեր
գրականությանը մոտեցել է ռեալիզմի դիրքե-
րից: Ամենամեծ գովասանքը, որ նա անում է
որևէ հայ բանաստեղծի, դա այն է, թե նա հայ
կյանքը միշտ է վերաբրտադրել: Թուֆանյանի մե-
ծագույն արժանիքը Բրյուսովը համարում է նը-
րա ստեղծագործության ռեալիզմը, այն հանգա-
մանքը, որ նրա երկերը հարազատորեն տարիս-
են հայ կյանքը, մարմնացնելով վերջինս անմո-
ռաց տիպերի և կեղծարարների մեջ:

Վ. Բրյուսովը առանց կեղծ համեմատության
Ալ. Բլոկին գրել է, թե՝ ես ձեր լավագույն ըն-
թերցողն եմ, աշխատում եմ լրացնել ձեր կիսատ
թողածը: Դրանով հենց Բրյուսովը սվել է քըն-
նադատի ճիշտ բնորոշումը. հայ բանաստեղծնե-
րին նա լավապես է կարդացել և աշխատել է

ներանց կիսատ թողածը լրացնել քննադատի ըստեղծագործական երևակայությամբ: Նույնիսկ ամենաբարձր ուղևորության ժամանակ, իր հիացման պահերին, Բրյուսովը ձեռքից չի տալիս քննադատելու իր իրավունքը, դատելու, կըշռադատելու իր հակումները: Այդ բանը նա ցույց է տվել Պուշկինի նկատմամբ ևս. սերը և գիտնականի ժողկայությունը նրա մոտ գնում են գիրկընդխառն:

Այն ժամանակ, երբ ոուս լիբերալ ինտելիգենցիան գնում էր դեպի կոնտրոկոլուցիան, այն ժամանակ, երբ, Լենինի տակավ, «ոուս լիբերալիզմը վերատեսրվում էր նացիոնալ-լիբերալիզմի», երբ նա «մրցում էր սե հարյուրակի «հայրենասիրության» հետ» (В. Ленин. «Собр. соч.», т. XVIII, стр. 207), հենց այդ ժամանակ վալերի Բրյուսովը իր երեսը դարձնում է դեպի «փոքր ժողովուրդների» ազգային հարստությունը, նրբանց գրականությունը և պատմությունը, այդտեղից քաղելով նրանց քաղաքական ինքնուրույն գոյության երաշխիքները:

Իր այդ աշխատանքի մեջ նա չի հետևել «հայակեր» ոուս խմպերիալիստական բուրժուա-

դիպյի դադարախախտանքին, «Новое время»-ին
և Պուրիշկեիչներին, այլ հետեւել է Մաքսիմ
Գորկու ցուցմունքներին, իսկ առանձնապես հայ
գրականության ուսումնասիրության մեջ քննա-
դատորեն օգտագործել է ուրեւ ղեմոկրատական
մտքի սրբապետները հայ պատմության և գրա-
կանության մեջ:

Այդ իմաստով նշանակալի մի փաստ է այն,
որ Վալերի Բրյուսովը հայ կյանքի, պատմու-
թյան և գրականության նկատմամբ արտահայ-
տած մի քանի հայացքներով կրել է Յուրի Վե-
սելովսկու և նրա կուրտուր-պատմական գրակա-
նագիտական ուղղության որոշ ազդեցությունը:

Ինչպես Յու. Վեսելովսկին, այնպես էլ Վա-
լերի Բրյուսովը հայ գրականությունը դիտում
են համաշխարհային Փոնի վրա. երկուսն էլ
հանդես են բերում լայն շրջահայացք և զուրկ
են այն թերությունից, որ նկատել է Պուշկինը
ոմանց մոտ — ծիսական մտահորիզոն: Յու. Վե-
սելովսկին գովում է ուրեւ գրականագետ Պիպի-
նին այն բանի համար, որ նա հայ գրականու-
թյունը դրել է լայն, համամարդկային հողի վը-
րա, համեմատել է հայ նոր գրականության ծա-

դումը սլավոնական ժողովուրդների «աղբային
«վերածնության» հետ և համապատասխան եզ-
րակացություններ հանել:

Վալերի Բրյուսովի նշանավոր «Առաջաբանի»
հիմնական իդեան—արևելքի և արեւմուտքի սին-
թեզը— Յուրի Վեսելովսկին իր ժամանակին շո-
շափել է, բայց ինչ որ որս մոտ մնացել է սոսկ
ակնարկի սահմաններում, Բրյուսովը հանդես է
բերել փխրոտօրակա լայն ընդհանրացումնե-
րով: Առաջին անգամ Յու. Վեսելովսկին է Պե-
շիկթաշլյանի պոեզիայի մեջ ցույց տվել «արևել-
քի և արեւմուտքի» այն սինթեզը, որ ապա կըրկ-
նել է Բրյուսովը, ցիտատ բերելով իր նախորդի
մի հոդվածից:

Սակայն պետք է նկատի առնել, որ Վալերի
Բրյուսովը իբրև քննադատի և գրականագետի
տիպ ավելի մեծ մասշտաբի մի դեմք է, քան
Յու. Վեսելովսկին, որի գրեթե բոլոր թարգմա-
նությունների և ուսումնասիրությունների նպա-
տակը մեծ մասամբ ինֆորմացիոն բնույթ է կը-
րում— ծանոթացնել հայ գրողների այս կամ
այն գաղափարի հետ, ծանոթացնել հայ ժողո-
վրդի այս կամ այն տրամադրության հետ:

Վալերի Բրյուսովի նպատակը ավելի լայն բնույթ
ունի— ծանոթացնել Հայ ժողովրդի գեղարվես-
տական ստեղծագործության բարձր մակարդակի
հետ և ցույց տալ դրա գրական-դաստիարակչա-
կան մեծ արժեքը։ Հայ ժողովրդական պոեզիայի
խնդրում ևս երկու ուսումնասիրողների հայացք-
ները հիմնականում չեն համընկնում։ Լեոնեից
աղղվելով՝ Յու. Վեսելովսկին Հայ ժողովրդա-
կան բանաստեղծությունը տրամադիր է մի «ան-
արվեստ», «նախնական» բան համարելու, մինչ-
դեռ Վալերի Բրյուսովը ասում է, թե «Հայ ժո-
ղովրդական բանաստեղծությունը ապշեցնում է
լեզվական արտահայտության ստանձին նրբու-
թյամբ, որ, օրինակ, հատուկ չէ սրավոնական
երգին։ Հայ երգերին ծանոթանալով, երբեմն
ուզում ես հավատալ թե դա ոտանավորի տեխ-
նիկային հմուտ, նուրբ, մտածված որևէ նորա-
դույն բանաստեղծի ստեղծագործություն է,
հետո դլխի ևս ընկնում, թե ասիլ բոլոր երգերը
մինչև այժմ էլ երգում է ժողովուրդը...»։

Վալերի Բրյուսովը ոչ միայն նախորդ է ու-
նեցել, այլև ունեցել է հաջորդներ, որոնք այս
կամ այն չափով շարունակել են նրա գործը։

Այդ հաջորդների մեջ առանձնապես պետք է հիշատակել Վ. Կիրպոտինին, որ մեր սովետական դարաշրջանում «Հայ պոեզիայի անտոլոգիայի» խմբագիրներից մեկն է հանդիսացել և Բրյուսովի նման «Հայ ժողովրդի պոեզիայի» ընդհանուր տեսական արժեքավորումն է տվել:

Կիրպոտինի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի ստեղծագործության նկատմամբ միանգամայն դրական է: Նա ցույց է տալիս, որ հայ ժողովուրդը ո՛չ միայն ընդունել է, որոշ ազդեցություններ է կրել, այլ և իր կողմից ազդել է, ունեցածից տվել է ուրիշներին: Հայ ժողովուրդը սահմանափակ կյանք չի վարել, այլ եղել է միջազգային ջրապտույտի մեջ. այդպես լինելով նա կարողացել է ստեղծել իր միջազգային արժեք ունեցող լավագույն երկը— հայ էպոսը: Եվրոպական ժողովրդական բանաստղեծության հետ համեմատած՝ հայ ժողովրդական բանաստեղծությունն ունի հետևյալ առավելությունը: Հայ ժողովրդական բանաստեղծության լեզուն,—սոսում է Վ. Կիրպոտինը,—«ափելի պատկերավոր է, ավելի է հաղեցված փոխաբերություններով, հաճախ շատ ավելի ծաղկուն և

նուրբ, բայց և այնպես երբեք չի կորցնում բովանդակության պարզությունը և պայծառությունը: Հայ ժողովրդական բանաստեղծության կարևոր արժանիքն այն է, որ մի երկի մեջ կարողանում է դերազանցորեն միացնել ընդհանուրը և անձնականը, կենցաղայինը և պատմականը» (В. Кирпотин. «Поэзия армянского народа», стр. 25): Հայ լավագույն բանաստեղծները յուրացրել են ժողովրդական բանաստեղծության այդ բարձր արժանիքը և դարձել են իրենց բանաստեղծ-ժողովրդին համահանճար: Այդպես է Ֆրիկը, որ միջնադարյան հայ բանաստեղծության մեջ իր հատուկ դպրոցն է ստեղծել: Այդպես է Սայաթ-Նովան, որ միջազգային գրականության «ամենանշանավոր», ամենահետաքրքրական և անկրկնելի երևույթներից մեկն է հանդիսանում»: Հայ նոր բանաստեղծության մեջ ևս ժողովրդայնությունը մնացել է հիմնական տոն տվող ազդակը: Կիրպոտինը ցույց է տալիս, որ 19-րդ դարի հայ գրականության հաջողության գլխավոր պայմանն այն է, որ այդ գրականությունը ամուր կերպով իր հիմքը դրել է ժողովրդական ստեղծագործության վրա, սերտորեն

կապվել է ժողովրդի կյանքի հետ, ղեկավարվելով առաջավոր դեմոկրատական և սոցիալիստական դադափարներով: Օրինակ՝ Հովհ. Թումանյանի պոեմները «հայ կյանքի իսկական էնցիկլոպեդիա են հանդիսանում». իսկ Հակոբ Հակոբյանը «լամուրջ է հանդիսանում նախառեղուցիոն հայ դրականության լավագույն ավանդների և սովետական պոեզիայի միջև»: Այդ երկու բանաստեղծների, Թումանյանի և Հակոբյանի ստեղծագործության բարձր ժողովրդայնությունը, ինչպես և առաջավոր դադափարների արտահայտիչ հանդիսանալը սիմվոլացնում է հայ նոր դրականության լավագույն դեմքերի արժեքը:

Վ. Կիրպոտինի աշխատությունը, անշուշտ, լավագույն սովետական ուսումնասիրությունն է, որ հայ պոեզիայի պատմական զարգացումը տալիս է հիմնականում հաջողությամբ:

Սախայն մի երկու դիտողություն այդ աշխատության նկատմամբ, կարծում ենք, ավելորդ չէր լինի:

Շատ մեծ կարծիք հայտնելով հայ ժողովրդական բանաստեղծության մասին, Կիրպոտինը, այնուամենայնիվ չի կարողանում հավատալ, որ

այդ բանաստեղծութիւնը իր բոլոր ժանրերով,
իր բոլոր ներբերանգներով պատկանում է հասարակ
ժողովրդին. «Ղարիբի երգերի մեջ երբեմն
դժայցմոյ կուլտուրական տրագիցիաները,— ա-
ռում է Կիրպոտինը,— կատարած են այն բանի
հետ, որ դրանց հորինելուն ըստ երևույթին
մասնակցել են անբարեբաղ դասակարգերի ներ-
կայացուցիչները, թերևս, պրոֆեսիոնալ գրող-
ներ, բայց ոչ միայն ևեթ ժողովրդական երգիչ-
ներ և ասացողներ»:

Նույնպես մեծ կարծիք արտահայտելով միջ-
նադարյան հայ պոեզիայի մասին, Կիրպոտինը,
այնուամենայնիւ, հայ վերածնութիւնը եմբո-
սականի հետ համեմատած՝ իդեալեա ամելի հե-
տամնաց է համարում: Եմբոսական միջնադարը
փայլում է փիլիսոփայական մի շարք գաղա-
փարներով, որոնք տանում են դեպի մատերիա-
լիստական աշխարհայացք: Այդ շրջանում Եմբո-
սական մասսաների քաղաքական խլրոման նախ-
որյակն էր տպւում: Մինչդեռ հայ միջնադարյան
պոեզիայի մեջ չի արտահայտված լրիւ չափով
ոչ այդ մատերիալիզմը, ոչ էլ այդ քաղաքական
զարթոնքը: Նեթե Ֆրիկի և Կոստանդին Երզնկա-

ցու ստեղծագործութեան մեջ այդ ուղղութեամբ
մի բանի տարրեր կան, բայց դրանք դժբախտա-
բար չեն զարգացել տիրող ծանր քաղաքական
սլայմանների պատճառով: Այնպես որ վերջ ի
վերջո նրանց իդեական հոգիները նեղ է մնացել,
քաղաքական կողմը դրեթե աննշմար: Վրաս հայ
միջնադարյան պոեզիայի հեղոնիստական և էրո-
տիկական հոսանքը, — ասում է Վ. Կիրպոտինը,
— չնայած իր մեջ պարունակվող հակակղերական
միջուկին, չէր կանչում դեպի սոցիալական և
քաղաքական կռիւ աշխարհը, դա մնում էր հա-
րուստների և տիրապետողների ապառտանը՝ չա-
փաղանց անհանդիստ, չափազանց ողբերգական
հասարակական կյանքից խուսափելու համար: Նույնպես և «կնոջ կուլտը», «սիրո և գեղեցկու-
թեան փառաբանութիւնը ընդհանուր առումով
առաջավոր մի բան չէր, որովհետև այդտեղ
«ստորացուցիչ շատ բան կար կնոջ համար»,
պնդում է Վ. Կիրպոտինը:

Ո՞րն է Կիրպոտինի այդ տեսութեան թերն
ու դեմը:

Իստորիզմի տեսակետից, երբ մենք նայում
ենք հայ միջնադարյան բանաստեղծութեանը,

մենք այդտեղ տեսնում ենք մի նոր որակ, որ
հիմնական, հեղաշրջում է մտցնում ողջ հայ զրա-
կանության մասշտաբով: Գրական հեղաշրջումը
ոլայմանալորված էր հասարակական կյանքի վե-
րակառուցմամբ, քաղաքային կուլտուրայի զար-
գացման և առևտրա-արհեստավորական տնտե-
սության վերելքի հետ: Այդ բոլորը Հայաստանը
կապում էր ոչ միայն անմիջական հարևանների,
այլ և հեռավոր կուլտուրական կենտրոնների
հետ, որոնց միջոցով փորձի փոխանակության
կարգով՝ ուժանում էր հայ կուլտուրական ըս-
տեղծագործությունը՝ հայ զրականությունն ու
արվեստը, ճարտարապետությունը և մանրա-
նկարչությունը:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծության մեջ
նոր որակը ոչ միայն նրա հակակղերական տեն-
դենցիան էր, այլ և բարձր ժողովրդայնությու-
նը, ո՛չ միայն համարձակ հայացքն էր սիրո բը-
նագավառում, այլև աչքի ընկնող հումանիզմը:
Մի քանի երգիչների տողերում ծաղկավող պան-
թեիստական աշխարհըմբռնումը, ինչպես և տի-
րող կացության դեմ քաղաքական բողոքը—հենց
այն նոր Սմեթիկան էր, որ հայտնագործում էր

հայ սահղծադործական մտածողութիւնը: Բայց
չպետք է միայն նկատել «բովանդակութիւնը».
հայ միջնադարյան բանաստեղծութեան ձևական
նվաճումները, աշխարհիկ լեզուն ու ֆուլկլորի
օգտագործումը — հետագա բոլոր շրջանների հայ
պոեզիայի համար մնացել են օրինակելի: Կիր-
պոտինի աչքից փախել է միջնադարյան բանա-
ստեղծութեան մեջ երգիծական հոսանքը. նա
նույնպես չի նկատել հայ էպոսի մեջ երգիծան-
քը: Իսկ դա իր մամանակի համար էպոսաչեն
երևույթ էր, մանաւանդ որ երգիծանքի մեջ ի-
րենում էր երգիծողների քաղաքական հասուն-
ութիւնը: Երգիծական այդ հոսանքը, անշուշտ,
չէր կարող «ստորաստան ծառայել... հարուստների
համար», սրովհետեւ դրա սուր ծայրն ուղղված
է կղերի և հարուստների դեմ: Պալով կնոջ
խնդրին, պետք է տեսլ, որ կնոջ մասին «սու-
րացուցիչ» հայացք ունեցողների կողքին կային
նաեւ աշնպիսի երգիչներ, որոնք բարձր հումա-
նիստական տեսակետով էին նայում նրան. օրի-
նակ՝ Քուչակը, որի վերաբերմունքը ոչնչով չի
տարբերվում Կիրպոտինի դոված Սայաթ Նովայի
վերաբերմունքից:

Գրիգոր Նարեկացու նկատմամբ Վ. Կիրպո-
տինի հայացքն ևս անխոցելի է։ Նրա ստեղծա-
դործության մեջ շեշտը դնելով միաստիցիզմի,
այլաբանության ու հակաոբականության վրա,
քննադատը միջնադարյան այդ մեծ բանաստեղ-
ծին տրամադիր է ճալելի համեստ մի տեղ՝
հատկացնելու, քան թե նա իրոք արժանի է։
Միջնադարյան հայ բանաստեղծության նախա-
դուռը հանդիսանալով, Գր. Նարեկացու ստեղ-
ծագործության մեջ հիմնականում արտափայ-
լում են այն նվաճումները, որոնցով աչքի է ըն-
կել հետագա հայ պոեզիան։ Նրա տաղերը հայ
գրականության այն անմահ գործերն են, որոնց
մեջ ո՛չ միայն նոր հումանիստական աշխարհա-
յացք է երևում, այլև նոր գեղարվեստական մո-
տեցում, ֆոլկլորը արժեքավորելու հանդուգն
գրականագիտական պրակտիկա։

«Գաղութային» հայ գրականությունն ևս
լիովին ճիշտ մեկնություն էի ստացել Վ. Կիր-
պոտինի դրչի տակ։ Նրա ասելով, ժողովրդից
հեռու լինելով, այդ գրականությունը է՛լ կարող
«լայն ժողովրդական նշանակություն տա՞նալ»
մի կողմից դա «ակադեմիական» բնույթ ունե՞ր,

մյուս կողմից՝ ծառայում էր բուրժուական վեր-
նախադիմ: Այս միտքը իր ժամանակ հեղձել է
Միք. Նուրանդյանը, ցույց տալով Ալիշանի եր-
դերի ժողովրդայնությունը, դրանց բարձր ժո-
ղովրդական նշանակությունը: Բայց դա միայն
խնդրի մի կողմն է. դադուիները հայ դքսակա-
նության համար ունեցել են որոշ կուլտուրական
նշանակություն՝ եվրոպական առաջավոր մաքի
նովաճումները փոխ առնելով և պատվաատելով
ունեցածին: Ի հարկե, այդ բոլորը ասելով,
մենք չենք թխտում այն հանդամանքը, որ Ան-
թեյի ուժ է տալիս հայրենի հողը, իսկ այդ
հողից հեռու էր դադուիային դրականությունը,
հետևապես և չէր կարող երկար ժամանակ դե-
կավար ուժ հանդիսանալ: Սակայն դրա պատ-
մական արժեքը, այնուամենայնիվ, չպետք է
թերադնահատվի:

Վերջապես, շատ է թերադնահատված Ղ.
Աղայանի նշանակությունը, Վ. Կիրպուսիևի ու-
սումնասիրության մեջ: Բայց այս թերությունը
նա ժառանգել է Վալերի Բրյուսովից, որի քն-
նադատական հայացքների մի երկու թերու-
թյունը հարկավոր է նշել:

Հիմնական բացը պրական հոսանքի ինքնուրույն
ընթացքն է, որ չի կազմում իր ժամանակի հա-
ստրակահան-քաղաքական կյանքի հետ, ստեղծե-
լով մի ինքնամիտի դարդացման երևույթ: Ինքը
հեղինակը իր այդ բացը նկատել է, դրելով թե՛
«հողմածիւ մեջ թռուցիկ կերպով է խոսված ընդ-
հանուր պատմական այն սլայմանների մասին,
որոնց ընթացքում ծագել և զարգացել է հայ
քնարերգությունը»: Հետաքրքրվողներին հեղի-
նակը խորհուրդ է տալիս կարդալու հայ պատ-
մության վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունը,
որ լույս է տեսել սուսնձին: «Առաջաբանի» մե-
թոդոլոգիական այդ հիմնական թերին, ի հար-
կե, չի կարելի երբեք լրացնել ոքեւէ կոզմետիկ
ընթերցանությամբ. դա մի օրդանական թերու-
թյուն էր, որոշ պրականադիտական թեքում, ո-
րին սուրբ էր տվել Վ. Բրյուսովը:

Մեթոդոլոգիական երկրորդ թերին— դա Ա-
րեւելքի և Արեւմուտքի սլայքարն է, որ հեղինակը
րիսեցնում է «հայ ժողովրդի բնավորությունից»
և տիրաբար իշխել է առլիս թե հայ պատմու-
թյան, թե հայ դրականության և թե ողջ կուլ-
տուրայի վրա: Նույնիսկ արեւմտահայ և արեւ-

լահայ գրականությունների առանձնացումը, բաժանումը նա կապում է իր այդ կիսաբիրտղիական, կիսապատմական սկզբունքի հետ, մեկը՝ արևելքը կապելով վայլի ու գունագեղության, իսկ մյուսը՝ արևմուտքը զսպության և բարեձեփության հետ:

Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ այդ կոնցեպցիայի մեջ հիմարտության մի հատիկ կա, այնուամենայնիվ պիտի ասենք, որ իբրև ամբողջություն ստատիկ բնույթ ունի, այլադան էպոխաները դիմադրելող և կոնկրետ պատմադրական իրողությունները միատեսակ ներկով չպարող մոտեցում է:

Այդ երկու հիմնական թերություններով պայմանավորված են մի շարք մասնակի սայթաքումներ, որոնք ըստ էության երկրորդական նըշանակություն ունեն:

Ո՛չ միայն գրականագիտության, այլև իր պատմահայեցողության մեջ Վալերի Բրյուսովը տվել է առաջնորդող որոշ սկզբունքներ, որոնք ունեն իրենց թերն ու զեմք: Նույն Արևելքը և Արևմուտքը հանդես են դալիս նաև հայ պատմության բնապատկերում. դրանք կոչվում են Հա-

խառնանի վրա այս կամ այն ուղղութեամբ ազդելու նպատակով, և հենց այդ ազդեցութեամբ էլ պայմանավորված է հայ պատմական հոսանքը, հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրութիւնը: Ինչպես գրականութեան, այնպես էլ պատմութեան մեջ վճռական նշանակութիւն է տալիս արտաքին ազդեցութիւնը. հանդամանորեն չի պարզվում ներքին գործոնների, սոցիալ-դասակարգային հակամարտութիւնների նշանակութիւնը:

Սակայն, բարեբախտաբար, պետք է ասել, որ Վ. Բրյուսովը հետևողական կերպով չի անցկացնում «ազդեցութիւնների» իր այդ սկզբունքը. նա հայ ժողովրդին համալսարհային գրականութեան պատմութեան մեջ մտնելու տոմս է տալիս, նկատի առնելով նրա զուտ ինքնուրույն ստեղծագործութիւնը: «Արևիկոյի մարդում բարձրագույն նվաճումները, — գրում է Վ. Բրյուսովը, — ժողովրդի կուլտուրական մակարդակի լավագույն ցուցանիշն է, որ մյուս ազգերի ուշադրութիւնը գրավելու համար իրավունք է տալիս՝ անկախ պատմական բախտի այս կամ այն փոփոխականութիւնից»:

ժողովուրդը կուլտուրական այդ բարձրու-
թյունը նվաճելու համար պետք է ունենա իր
ինքնուրույն պատմությունը՝ անկախ «նվաճող-
ների» և «տիրակալողների» դործողություննե-
րից, անկախ հոռմեական արեւմուտքից և պարս-
կական արեւելքից :

Հայ նոր դրականության պատմության մեջ
ևս աղղակցությունների իր այդ սկզբունքը մտցը-
նելով, Վ. Բրյուսովը պնդում է, որ արեւելահայ
և արեւմտահայ դրականությունների բաժանման
մեջ ներդործում է Արեւելքի և Արեւմուտքի «հա-
վերժական սկզբունքը» : Այդ սկզբունքները իրենց
հիմքում հակամարտ են, և հայ ժողովրդի
պատմական միասին ոչ այլ ինչ է, բայց եթե
դրանց մեջ հաստատելու «ներդաշնակ հաշտու-
թյուն» :

Վիճելի է ոչ միայն այդ սկզբունքը, այլև
Վ. Բրյուսովի մի պնդումը թե դոյություն ու-
նեն ուստահայերի և տաճկահայերի գրական
դպրոցներ : Գրական ուսմանտիղմը, ռեալիզմը և
սիմվոլիզմը ունեցել են իրենց արտահայտիչները
թե ուստահայերի և թե տաճկահայերի մոտ : Պե-
շիվթաշլյանը շատ ավելի Պատկանյանին է մո-

տիկ, քան, օրինակ, Տերյանին, իսկ Տերյանի
չառ ավելի Դուրյանին է մոտիկ, քան, օրինակ,
Շահազիզին: Նույն սխալը Վ. Բրյուսովը պնդել
է նաև սիմվոլիզմի դնաճատությունը տալու ժա-
մանակ: Նա պնդում է թե այդտեղ դոյություն
ունի «բելգիական դպրոց», և իրար կողքի շա-
րում է այնպիսի տարածերժ հեղինակներ, ինչ-
պես Վերհարնը և Մետերլինկը. դրանց իրար
հետ մոտեցնում է, իբր թե, աշխարհագրությու-
նը, միևնույն ազգային ծագումը: Դժվար չէ
այստեղ տեսնել իսկպոլիտոսենական որոշ դրա-
կանադիտական հայեցողության արձագանքը:

«Զուտ արվեստի» և «տեղեկացիայի» խըն-
դիրն ևս Վ. Բրյուսովի մոտ լուծված է ոչ պատ-
մականորեն. իր ժողովածուի մեջ, նա զանց է
արել Նալբանդյանին, Մինաս Բերբերյանի հե-
տեմոդությամբ Շահազիզին մեղադրել է «դեկ-
լամատորական տոնի» համար, իսկ Սիամանթոյի
և Վաբուժանի հայրենասիրական պոեզիան չի
կապել արևմտահայերի քաղաքական կացության
հետ: Ընդհանուր առումով՝ արևմտահայ բանա-
ստեղծությունը իրեն վայել պատշաճ տեղը չի
գրավել «Հայաստանի պոեզիայի» մեջ. թերևս

այդ բանի մեջ Վ. Բրյուսովին խանդարել է իր
օգնականներէ որոշ սուբեկտիվ մոտեցումը,
մասնավորապես Վ. Տերյանի բացասական կար-
ծիքը տաճկահայ բանաստեղծութեան մասին, որ
նա չստ որոշ կերպով արտահայտել է իր քննա-
դատական հոգւածներէց մեկում:

Ո՛չ միայն հայ նոր գրականութեան, այլև
միջնադարյան տաղերգուների գնահատութեան
մեջ Վ. Բրյուսովը՝ զուտ արվեստի և տեղեկն-
ցիոգութեան իմ մոտեցումով՝ թերադնահատում
է այնպիսի մի երգչի, ինչպիսին Ֆրիկն էր: Նա
հակադրում է Կոստանդին Երզնկացուն այս վեր-
ջինին: Առաջինը խոսել է «ոչ միայն կյանքի լեզ-
վով, այլև նույն ինքը կյանքի մասին, ավելի
մոտ, ավելի ինտիմ, քան թե Ֆրիկը: Ո՛չ թե ու-
սուցանել, նախատել, անարդարութեանը երգի-
ծանքով ցուցադրել է ուղեցել Կոստանդին Եր-
զնկացին, այլ երգելի մեջ ղեղել է իր հոգին,
որա ուրախութեաններով և տրամութեաններով»:
Կ. Երզնկացու հետ համեմատած Ֆրիկը «մաղ-
ձոտ է»:

Ֆրիկը հայ ժողովրդի գիտակից զավակնե-
րից մեկն էր, և նա իր պոեզիայի մեջ արտա-

Հայտնում էր նույն ժողովրդի սոցիալական բան-
քը երկնքի և երկրի տիրակալների դեմ: Այդ սո-
ցիալական բողոքի մեջ, ճիշտ է, մաղձ կա, բայց
վերջինս ո՛չ թե պատճառ է, այլ հետևանք:
Հիմնականը ունալիդմն է և ոչ թե հեղինակի սու-
բեկտիվ տրամադրությունը:

Այս մի քանի դիտողություններն անելով,
հարկավ, մենք չենք ուզում թերադնահատել Վ.
Բրյուսովի «Առաջաբանի» պատմագրական ար-
ժեքը: Դա նույնիսկ իր բացերով հանդերձ՝ էպո-
խաշեն աշխատանք է, որ ցույց է տալիս հեղի-
նակի ինքնուրույն մտանցումը մի շարք վիճակի
հարցերի նկատմամբ: Թե այդ և թե մյուս հա-
յագիտական դործերով նա մեծ ազդեցություն է
թողել իր ժամանակակիցների վրա: Այժմ հետա-
քրքրական է իմանալ, թե մեր սոյխական էպո-
խան ի՞նչ դրական ժառանգություն է ստանում
նրանից, ո՞րն է նրա աշխատանքի մեայուն
տարբը:

VI.

Թե հայ գրականություն և թե հայ պատմու-
թյան խնդիրները քննարկելիս Վալերի Բրյուսովը

ցույց է տալիս անհուն սեր մեր ժողովրդի ստեղծադործական ընդունակություններին նկատմամբ: Որքան էլ նա այս կամ այն դրողին, այս կամ այն գրական երկը դո՞ւնէլ է, այնուամենայնիմ ամենից շատ նրա սերն ու համակրանքը գրավել է հայ ժողովրդական ստեղծադործությունը: Հայ ժողովրդին «ժողովուրդ-բանաստեղծ» անվանելով, հայ ժողովրդի այդ բարեկամը լավատեսությամբ է նայել նրա քաղաքական աջադաշին, իր նշանաւոր «Առաջարկներ» ավարտելով հետեյայ մարդարեական տողերով. «Անկարեւի է հավատալ, որ այսպիսի մի պոեզիա ունեցող ժողովուրդը մեծ ապագա չունենա»:

Հոկտեմբերյան մեծ ռեուլուցիան ընդունելով և նրան աշխատակցելով, Վալէրի Բրյուսովը իր գրական անցյալի մեջ ունեցել է ավյալներ, որոնք նախադրյալներ են հանդիսացել նրա դարձի համար, ճիշտ այնպես, ինչպէս մեր Վահան Տերյանը: Այդ գրական անցյալի մեջ ռուս բանաստեղծը կարող էր ցույց տալ բաղձաթիւ էջեր, ուր նա երգել է բնությունը, աշխարհը, մարդկանց, ցուցաբերել է իր հոգեւորական ժողովրդասիրությունը: Հենց Հոկտեմբերյան ռե-

վոլուցիան Բրյուսովն ընդունում է իբրև ուս-
 ժողովրդի քաղաքական ստեղծագործության
 բարձրագույն վերելք, որով ցարերի կրունկի
 տակ ճգմված հայրենիքը բոլոր ժողովուրդներից
 առաջ է անցնում, դառնում նրանց առաջնորդ՝
 խավարի վրա իր ջահը վառելով: Բարձրանալով
 խեղճական ժողովրդական հայրենասիրության
 բարձունքը, նա հեշտ կերպով այդտեղից դի-
 տում է իր անցյալը, վերադնահատում իր ան-
 ցած ուղին և իր ստեղծագործության մեջ լայնա-
 դույնը համարում այն էջերը, որոնք բխել են իր
 սերտ կապից ժողովրդի մեծ անցյալի և մանա-
 վանդ նրան սպասող մեծ ապագայի հետ: Հայ-
 րենիքի կենտրոն շունչը միշտ դովերդելով,
 ուսև բանաստեղծը միևնույն ժամանակ ցույց է
 տալիս թե այն գրողներն են մնալուն, որոնք Մու-
 րոմցի իլիադի պես իրենց ուժը քաղում են մայր-
 հողից:

Вновь сердце на отчизне,
 И вновь источник жизни
 Понт его живую
 Кристальною водою...

Եթե ուշագիտ կերպով հետևելու լինենք,

կաեսնենք, որ նա հայ գրականութեան մեջ ևս
 գտնուի է այն հեղինակներին, որոնք սերտ կապ
 են պահում հայ ժողովրդի անցյալի հետ (==գո-
 վում է Ալիշանին), որոնք սերտ կապ են պահում
 հայ ժողովրդի ներկայի հետ (==գտնուի է Թու-
 մանյանին) և, վերջապես, որոնք սերտ կապ են
 պահում հայ ժողովրդի ապագայի հետ (==գտնուի
 է Վահան Տերյանին)։ Նա առհասարակ մեծ հույ-
 սեր է տածում հայ գրական երիտասարդութեան
 նկատմամբ։ Իր մեծ սերը երիտասարդութեան
 հանդեպ վալերի Բրյուսովը ձևակերպել է այս-
 պես. «Առաջ գնալ, կարելի է՝ հենվելով միայն
 երիտասարդութեան վրա, որքան ևս կարող եմ,
 ևս ձգտում եմ այդպես անել, իմ ամենամեծ
 ձգտումն է — երիտասարդների հետ լինել և նը-
 րանց հասկանալ։ Դա չի նշանակում՝ միշտ նը-
 րանց հետ համամիտ լինել...»։ Եվ խեղապես,
 իրրե քննադատ հաճախ Բրյուսովը խփել է երի-
 տասարդներին, երբ նրանք թողել են ճշմարիտ
 ուղին և հեռացել ժողովրդական ոտեղծադարձու-
 թյան կենարար աղբյուրից։ Այդ խոստովանը
 նա գործադրել է ո՛չ միայն ուրիշների, այլև
 հենց իրեն նկատմամբ։ Ուշադրութեան արժանի

է, որ Վահան Տերյանից առաջ Վ. Բրյուսովը
 դրել է բանաստեղծությունների մի ցիկը «Վերա-
 դարձ» («Возвращение») խորագրով: Այդտեղ բա-
 նաստեղծը դատարկատու է իր ինդիվիդուա-
 լիզմը, «անապատ» է անվանում վերջինս և այդ-
 տեղից դուրս դալով՝ գնում է մարդկանց մոտ,
 թողնելով իր անսլտուղ թափառումները: Հետա-
 քրքրական է նկատել, որ սխմվոյիստ Բրյուսովի
 բանաստեղծությունների այդ ցիկը գրվել է
 Մաքսիմ Գորկին: «Վերադարձից» հետո հեշտ էր
 բանաստեղծի համար տեսնել Վերհարնին և բա-
 րեկամանալ նրա հետ, ստեղծելով այն սանդուխ-
 քի աստիճաններից մեկն ևս, որ նրան տանում
 էր դեպի Հոկտեմբերը:

1916 թվին իր նշանավոր «Առաջաբանը» գր-
 քելով, Բրյուսովը դարձյալ նույն սանդուխքի
 աստիճաններից մեկն է ստեղծել: Այդտեղ ևս
 նա ժողովրդասեր է. այդտեղ ևս նրա ամենամեծ
 դավասանքը — ժողովրդին մոտ լինելն է: Քուչա-
 կի սլոնդիան գրվելով, քննադատը այդ բանաս-
 տեղծի մեծագույն արժեքն համարում է այն, որ
 նա ավելի մոտ էր «փողոցի ամբոխին», քան
 պալատին: Եւ նրա ձայնը հնչում էր ոչ թե աչ-

խարհի հղորներն համար, այլ ժողովրդական հավաքութենքում:

Բրյուսովը պատկանում էր այն երջանիկ մը-
տածողների թվին, որոնք կարողանում են իրենց
անցյալը միացնել ապագայի հետ, ամօթահար
չլինելով ո՛չ անցյալի, ո՛չ էլ ապագայի առաջ:
Բրյուսովը անցյալում դավաբանվել է իր այնպի-
սի հատկությունների համար, որոնք ապագա-
յում կսմնացել են նրա ուժեղ կողմերը.—ուե-
րիցմ, ժողովրդասիրություն և լավատեսական
հեռանկարներ:

Իբրեւ քննադատ՝ հայ պոեզիայի ապագայի
մասին խոսելով, Վ. Բրյուսովը դործադրել է իր
այդ երեք սկզբունքները: Պահանջել է նախ՝ չա-
րունակել Թումանյանի սեպիցմի աղագիցիանե-
րը, երկրորդ՝ ուժ քաղել ժողովրդական ստեղ-
ծագործությունից, և, վերջապես, հենց այդ եր-
կու հատկություններով օրինակելի դառնալ՝ ո՛չ
միայն սովորել, այլև սովորեցնել: Հայ պոե-
զիայի մասին կարդացած իր դասախոսության
մեջ Վ. Բրյուսովը վերջին կետը հատկացնում էր
այն բանին, որ այդ պոեզիան պետք է որոշ նը-
շանակություն ստանա արևմտաեվրոպական և

ռուսական դրականության համար: Գրական այդ
լավատեսությունը նա կապում էր քաղաքական
լավատեսության հետ, սպասելով, որ հայ ժո-
ղովուրդը, վերջապես, կունենա իր ինքնուրույն
դրական ստեղծագործության հավասար ինքնու-
րույն պետականություն: Մի բարձր սպասելիք,
որ լիովին իրագործվեց Հոկտեմբերյան Սոցիա-
լիստական ռևոլուցիայի հաղթանակով: Այդ ռե-
վոլուցիային գինյութագրվելով՝ Վ. Բրյուսովը
իր զարգացման հետևողականությունը զարմանա-
լի ուժեղ ձեռքով սահագանեց, թե իբրև բանա-
ստեղծ և թե իբրև սովետական քաղաքացի:

Իբրև քննադատ Վ. Բրյուսովը աչքի է ընկե-
նում իր անկեղծությամբ և շիտակությամբ:
Որքան էլ նա հավանում է առհասարակ ժողո-
վրդական բանաստեղծությունը, բայց այնուա-
մենայնիվ համեմատական չափը ձեռքից չի տա-
լիս և, օրինակ, հայ և ղերմանական ժողովրդա-
կան բանաստեղծության մեջ տարբերությունը
տեսնում է նրանում, որ հայկականը հիմնակա-
նում ժուժկալ է, ղերմանականը — ցինիկ:

Հայ միջնադարյան բանաստեղծության քրո-
նադատության մեջ ևս նա գնում է լիբերալ հա-

յկցողութեան դեմընթաց: Նա օրինակելի է հա-
 մարում հայ միջնադարյան բանաստեղծությու-
 նը: Նախքան Վ. Բրյուսովի այդ պնդումը՝ հայ
 նոր դրականութեան պատմութեանը տվել է բազ-
 մաթիվ փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, թե
 նշանավոր հայ բանաստեղծները մեծ եռանդով
 օգտադործել են հայ միջնադարյան տաղերգունե-
 րի արժեքավոր դրական ժառանգութեանը: Սկը-
 ոած Այիշանից արեւմտահայ սրեղիան ուշադիր
 վերաբերմունք է ցույց տվել վերջինիս: Իսկ
 Հովհաննիսյանը, Թումանյանը և մի քանի այլ
 արեւելահայ բանաստեղծներ իրենց ստեղծագոր-
 ծութեան մեջ դնացել են միջնադարյան հայ
 պոեզիայի բաց արած ուղիով, առանձնապես
 օգտադործելով միջնադարյան տաղերգուների
 նվաճումները տաղաչափութեան մեջ, ինչպես են
 ասոնանաները, ալիտերացիաները, ճայնանմա-
 նությունը: Վ. Բրյուսովի անձնական ստեղծա-
 դործութեան մեջ ևս կան մի քանի խաղեր, ո-
 րոնք այս կամ այն չափով հիշեցնում են հայ
 միջնադարյան լիրիկայի մեջ ծայր առնող էրո-
 տիզմը. այդպես է նրա «Իմ Մինյոնին» կամ «Ա-
 դամ և Նվա» բանաստեղծութեանների շարքը, ո-

րի մեջ սեքսուալ մոմենտը երբեմն հանդես է
դալիս առանց թղենու տերևի ծածկույթին: Այս
վերջին հանգամանքը հայ միջնադարյան բանաս-
տեղծությունը սիրելի է դարձրել Վ. Բրյուսո-
վին, երբ նա ծանոթացել է դրան իրրեւ դիտնա-
կան և այդտեղ տեսել իրեն հարազատ մի քանի
ստեղծագործական շտրիխներ: Այդ շտրիխներից
ամենակարեւորն այն է, որ միջնադարյան հայ
բանաստեղծության մեջ սեքսուալ մոմենտը իր
բացությամբ հանդերձ՝ պոռնոգրաֆիական բնա-
վորություն չունի. դա ստույգ մարդկանց ստույգ
զգացմունք է, հեռու հիվանդազին պաղչոտու-
թյունից և ներքին անմաքրությունից:

Բրյուսովի ուշադրությունը դրավում է նաև
հայ երգիչների ստեղծագործական բազմազանու-
թյունը. ինչպես մալրոպական ռենեսանսի նկար-
չության մեջ ամենի մի դեղադետ իր Մադոննան
ունեւ և մեկը մյուսի հետ փոխա չէր ընկնում,
այնպէս էլ միջնադարյան հայ երգիչներից յու-
րաքանչյուրն իր յարն ունեւ: Իբրեւ կլասիկներ
դրանց մեջ զայուացած էր տեսողությունը: Բայց
տեսողությունը, արտաքինը առաջին մոմենտն է.

դա տանում է դեպի անձնականը: Հաղթում է
այն սեպուխդը, որ գրգռելից չի սնվում, փոխա-
ռական չի, այլ կենսական է և դերադանցորեն
ինքնուրույն: Ստեղծագործական վերլուծության
միջոցով՝ Վ. Բրյուսովը հերքում է միջնադարյան
բանաստեղծության օրիգինալության հանդեպ և-
դած անհիմն կասկածները:

Վ. Բրյուսովը իր «Առաջաբաններից» մեկում
այն միտքն է հայտնել, թե՝ «եթե ես կիսատ եմ
թողել՝ իմ ակնարկներս կշարունակի ապա-
դա բարեկամս»: Միջնադարյան հայ տաղերգու-
ներն էլ իրար շարունակել են՝ առանց միմյանց
խափին համընկնելու. նույն բանն են ասում,
բայց ո՛չ միևնույն բանը կրկնում: Սոսքի վար-
պետությունը, խոսքի հնարադիտությունը, նույն
բանի նկարագրությունը միևնույնը չի դարձ-
նում: Եվ այդ վարպետությունը դերադանց է
հենց իր պարզությամբ, ամեն տեսակ արհեստա-
կանության բացակայությամբ:

Հայ նոր դրական լեզվի դստեղծագործության
մեջ արձակագիրների հետ համեմատած՝ բա-
նաստեղծների աշխատանքը Վ. Բրյուսովն ավելի
պատասխանատու էր համարում. վերջիններս՝

որպէս կարճ խոսքի վարպետներ, սկսեց է ըստեղծելին լեզվի դեղեցկությունը սեղմության մեջ: Հայ հին դրահանության մեջ կային արձակագիրներ, որոնք մրցում էին տաղաչափների հետ. այդպիսի մի մեծություն էր Սորենացին, որի վրա՝ Վ. Բրյուսովի կարծիքով՝ նկատելի է Հոմերոսի ազդեցությունը:

Ազդեցության մասին խոսելով՝ ուսն բանաստեղծը չնայած իր «Արևելք-Արևմուտք» կոնցկլային, ողջ հայ պոեզիան ընդհանուր առումով համարում է ինքնուրույն երևույթ, հայ ժողովրդի օրիգինալ ստեղծագործությունը: Նա չստ ճիշտ կերպով նկատում է, թե չպետք է դերադնահատել ազդեցության նշանակությունը. «Ոչ մի բարերար ազդեցություն չի կարող արվեստ ստեղծել այնտեղ, ուր դրա հետևիկը չկա: Որքան էլ մշակես և ոռոգես հողը՝ ալեծածան արտ չի դուրս գա, եթե հարկավոր սերմերը առկա չլինեն: Ամենակարևորը այդ սերմերն էին, որ ստեղծել էր հայ ժողովուրդը իր դարավոր կուլտուրայի ընթացքում՝ երբեք չանտեսելով նաև մյուս ժողովուրդների «բարերար ազդեցությունը» իր սեփականը զարգացնելու

Համար: Տվյալ խնդրի մասին նույն կարծիքն
ուներ նաև Հովհ. Թումանյանը, որ առանձնա-
պես շեշտել է հին հրեական բանաստեղծության,
հատկապես «Երգ երգոցի» ազդեցությունը Հայ
միջնադարյան— և ո՛չ միայն միջնադարյան—
բանաստեղծության, ինչպես նաև Սայաթ Նո-
վայի վրա:

Բայց, կրկնում ենք, թե Թումանյանը և
թե Բրյուսովը շեշտը չեն դնում ազդեցության
վրա, հատկապես նրանք դեմ են լիբերալների
«Եվրոպայի կուլտին»: Խոսելով Կոստանդին Եր-
զրնկացու «Բան դարնան» բանաստեղծության
մասին՝ Վ. Բրյուսովը նկատում է, թե՛ «իր
տաղաչափության ու լեզվի ուժղնության և ե-
ռանդով այդ պոեման պատիվ կբերեր նույն դա-
րի Եվրոպայի ամեն մի դրահանության, ասենք՝
Եվրոպան նույնիսկ բան էլ չուներ դրան հա-
կադրելու»: Հայ կուլտուրայի, Հայ արվեստի և
լեզվի ինքնուրույնության մասին նման կարծիք
արտահայտել է նաև մեծ հայագետ Ն. Մառը,
որ ցույց է տվել ոչ միայն Հայ ժողովրդի՝ կը-
րած, այլև թողած ազդեցությունը միջազգային
մրցահանդեսում:

Իբրև քննադատի տիպ չատ հետաքրքրական է Բեյուտովի դեմքը. նրա բարձրակողմանի էրուդիցիան, բոլոր դարերի հուլտուրաների նկատմամբ խաղեկությունը, այն համեմատական չափանիշը, որով նա առաջ է տանում իր պատմագրական վերլուծությունը — այդ ամենը նրա քննական բնութագիրը դարձնում են վարպետության օրինակ: Մի շարք համեմատությունների և հակադրությունների նոր լույս են սփռում հայ դրականության, հայ պատմության, առհասարակ հայ հուլտուրայի վրա: Միջազգային այն ֆոնը, որ նա ստեղծում է իր ննալիզի համար, վերջինիս տալիս է նոր և օրիգինալ լուսավորություն:

Միջազգայնության հետ միասին կարևոր է նշել հայ հուլտուրական տարրերի ժառանգական հաջորդականությունը. անցյալի բոցը միշտ լուսավորում է ապագան: Հայ միջնադարյան հուլտուրայի մեջ իրենց արձագանքն են դտել նախորդ դարերի հոգեկան և նյութական կուտակումները: Իսկ միջնադարը հայ նոր դրականության համար հենց Արտվյանից սկսած մեծ լիցք է տվել նոր հուլտուրական շինարարությանը,

Հայ նոր լեզվի և գրականության ստեղծադոր-
ծությանը:

Միջնորդայնության և գրական ժառանգու-
թյան հետ միասին Վ. Բրյուսովը, իբրև քննա-
դատ, շեշտը դրել է նաև աշխատանքի՝ իբրև
ստեղծադործության հիմնական մոմենտի վրա:
Նա դեմ էր պոեզիան անդիտակցության, մար-
դարեության և անկամ հալելուության հետ
կապելու միտումներին, և պահանջում էր սեր-
նակ հեղինակներից քրտնաջան աշխատանք՝ իրենց
արվեստի պատմությունը և տեխնիկան, երևելը և
այսօրը յուրացնելու համար: Սկսնակներից աշ-
խատանքի հետ միասին Բրյուսովը պահանջում
էր իրականության ժուժկալ ուսումնասիրու-
թյուն, ժողովրդին մոտ լինելու պատրաստակա-
մություն: Կյանքի վերջում ղեկավարելով սովե-
տական նոր գրական սերնդի հիմնարկներից մե-
կը— Գրական-դեղարվեստական Բուհը— Վ.
Բրյուսովը իր անձնական օրինակով ցույց էր
տալիս, թե ինչպես կարելի է գիտությունը և
պոեզիան լցնել «ժամանակի ողորդ»:

Վալերի Բրյուսովը համաձայն էր Մաքսիմ
Գորկու հետևյալ մտքի հետ, թե՛ «գիրքը թերևս

ամենարարդ և ամենամեծ հրաշքներից է, որ ստեղծել է մարդկութունը: Յույց տալով իր քրտնաջան աշխատանքը, որ նա տարել է հայ դրահանութիւնը և պատմութիւնը ուսումնասիրելու ուղղութիւնով, Վ. Բրյուսովը շեշտը դնում է ո՛չ միայն սոսկ ջանքի, այլ և այդ ջանքը սիրով տաքացնելու վրա: Նա մի ամբողջ դրադարան գիրք է կարդացել. հայերի վերաբերյալ, բայց դա Յալկի անսխառն ընթերցանութիւնը չէր, ժամանցի համար և կյանքի տաղտուկը վանելու նպատակով, ո՛չ. դա ստեղծագործական այն ընթերցանութիւնն էր, որ այնպես հատկանշական էր նրա քննադատական ընդունակութիւն համար:

Բայց դրքերի հետ գործ ունենալով, նա կապը չէր կտրում հատարակութիւն հետ: Դա ևս նա ապացուցել է «Հայաստանի պոեզիայի» համար կատարած իր աշխատանքի մեթոդով. նա հարց էր տալիս ո՛չ միայն դրադարաններին, այլև կենդանի մարդկանց: Նվ իրար հետ գովաբերով իր արդեն ունեցած էրժողովիան, նոր կարդացածը և ճամբորդութիւնների ժամանակ

ոնսածն ու լսածը, — նա դալիս էր որոշ եղբա-
կացության: Բայց այդ եղբակացությունը նա
անմիջապես դրի չէր անցկացնում: Նա ելնում
էր հրապարակ, իր մտքերն ու զգացմունքները
հաղորդում էր ուրիշներին, կարդում էր զեկու-
ցումներ, լսում էր թեր ու դեմ կարծիքներ, և
այդ բոլորի հանրադրումարը նրան նոր լիցք էր
տալիս իր եղբակացությունը ստուգելու և մնա-
յուն, անմեռ ձևակերպումների մեջ արտահայ-
տելու: Լավադույն քննադատությունն էլ հենց
դա է. իր ունեցածը և դրսից ստացածը մի բարդ
սինթեզի մեջ անմահացնելը:

Միայն տաղանդը բավական չէ, — ասել է
Բեկինսկին, — պետք է դրողը զարգացած լինի
«ժամանակի ոգով»: Այդպիսի տաղանդը իսկա-
պես այն բախտավոր մարդն է, որ լավ է ապ-
րում իր ժամանակի համար, իսկ ով որ լավ է
ստորում իր ժամանակի համար, նա՝ Գյոթեի
խոսքով ասենք՝ ապրում է բոլոր ժամանակների
համար: Ելնելով այդ սկզբունքից՝ Վ. Բրյուսովը
դնահատում է հայ բանաստեղծներին. երբեմն
տեսնում եք, որ նա անցյալի մի հեղինակի հա-

մեմատում է ժամանակակից, մոդեռն մի դրողի
հետ, թուչելով դարերի վրայով: Դարերը իրար
հետ խոսում են հենց ժամանակի այդ ողու պատ-
ճառով, որ այն համաշխարհային լեզուն է, որ
հասկանալի է բոլոր դարերին և բոլոր ժողո-
վուրդներին: Առաջին իմպերիալիստական պատե-
րազմի ժամանակ, երբ դիշտալիչ Հիտլերի նա-
խորդ արյունոտ Վիլհելմը դարձյալ ձգտում էր
դերեզման փոքեջ առաջավոր ժողովուրդների,
ինչպես և սլավոնության համար, Վալերի Բրյու-
սովը ծառացել է այդ հրեշավոր քաղաքական-
ռազմական ծրագրի դեմ, դրելով հետևյալ բո-
վանդակալից ստղերը, որոնք մեր օրերի համար
ևս պահում են իրենց կատարյալ ակտուալու-
թյունը. «Հավատում ենք, — դրում է Վալերի
Բրյուսովը, — դեմանական բռնացքի դեմ հաղ-
թանակին: Այժմ սլավոնությունը կոչված է
պաշտպանելու մարդասիրական սկզբունքները,
կուլտուրան, իրավունքը, ժողովուրդների ազա-
տությունը»:

Սլավոնության լավագույն դավակներից մե-
կը — Վալերի Բրյուսովը հայ կուլտուրան պաշտ-

սպանելով, դրա հետ միասին հարձակել է բոլոր
հիտլերներին և նրանց նախորդներին, որոնք մեր
ժողովուրդների թշնամիներն են եղել, թե անց-
յալում և թե ներկա պատմական ճակատամարտի
միջոցին :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

Ներածութիւն	5—10
I. Բրյուսովի գրական գործունեութիւնը	10—53
II. Բրյուսովը և հայ գրականութիւնը	53—76
III. Բրյուսովը և հայ պատմութիւնը	76—94
IV. Բրյուսովը իբրև Թարգմանիչ	94—124
V. Բրյուսովը իբրև քննադատ	124—156
VI. Գրական ժառանգութեան խնդիրը	156—173

Դատ. խմբագիր՝ Հ. Մ Կ ր ա չ յ ա ն

ՎՖ 02176: Պատվեր 503: Տիրաժ 2500:

Տպագրական 11 մամ.: Հեղինակային 4,4 մամ.:

Ստորագրված է տպագրության 28/XII—44 թ.

Հայպետհրատի տպարան, Երևան 1944:

[604]

9122 6 11

6353

АКАДЕМИК А. ТЕРТЕРЯН
Валерий Брюсов и армянская
культура
(на армянском языке)
Армгиз Ереван 1944